

כי כפליים כבראשונה עבר הכוס עליהם. מאה שנה עברו חלפו תחת שואה ומשואה. בכל הזמן הזה לא היה דור אשר היה לו שלום, פעם פה ופעם שם נדרפו עד כי הרג נזל ואונס המרת הדת עמדו ברוטו של עולם, ונוכח כל אלה לא נזהרו להחזיק השלום בקרב עורתם והמחלוקות לא נחו ולא שקטו, המעמדים האלה לא מעט פעלו כי החישו הפגעים אחריתם לרעה וקרב קץ שאריהם בארץ. כתום מאה שנה אחרי גזירת קנ"א נמלאה סאת הרשעה בארץ ספרד ופורטוגאל, ונגזר שמד כולל במלוא רוחב כל הארץ, אשר לחרב לחרב אשר לשמד לשמד ואשר לגלות לגלות ולא נשאר בארץ משפחת יהודים ולא יזכר שם ישראל עוד בכל גבולותיה.

פרק שמונה עשר

שארית ישראל בספרד אחרי גזירת קנ"א.

אין הפה יכול לדבר ולא תמלא און משמוע את כל התלאות הנוראות אשר באום לרגלי הגזירות בשנת קנ"א. ובכל זאת דבקי בארץ הגזרה הזאת כאשר ידבק האזור במתני איש, כי למרות כל הפגעים והסכנות אשר ארכו להם מכל צד חשקה נפשם בארץ אויביהם ומעניהם, ארץ אוכלת אורחיה הנאמנים לה, ולא עזובה אם רק מצאו מפלט מעט בצל אחד מן הסגנים, או באיוו זוית הארץ אשר לא הגיעו שם ידו צוררי היהודים. מאד טר ורע היה עתה גדול שארית העם הנמצאה, חיייהם היו תלויים להם סנגד, תמיד כל היום חרד ופחד לבבם לשיד כי יבא פתאום, ופחדם עוד הגדיל מפני רשעת האחים אשר בגדו בעמם והמירו דתם בעת השמד. הגה העוזבים את ברית אלהיהם רבים היו בארץ. מספר רב מן הממירים אמנם רק למראה יצאו מן הדת, והם בלבם יראו את אלהי ישראל, דבקי במצותיו ובריתו ינצורו. גם עמי הארצות עצמם לא עשו כנפשם שקר לחשוב שלבם כפיהם ידעו כי רק מפני האונס כפיהם ירצו אמונת הניצרים, אך בקרבם היו שלומי אמוני ישראל, וכמעט היו בעיניהם בחוקת יהודים (תשב"ץ ח"א סי' ס"ו). אבל גם רבים היו בין האנוסים פריצי בני עמנו, אשר נתקו סוסרות תורת ישראל ברצון, חלפו חק והפרו ברית דת משה בכל לב והם היו למארה לבית ישראל. את האנוסים הכשרים היו צוררים בנכליהם והלשינו עליהם והביאו דבתם רעה אל הממשלה, והסיתו כם את הכומרים ושטרו על כל אודותיהם ועכבום לצאת מתוך השמד, ועוד יותר היו היהודים בארץ מטרה לחצי רשעם, אותם היו רודפים באיבה למען הכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד (שו"ת הריב"ש סי' י"א). בראש כלם היה בוגד וסורד באלהיו אחד אשר היה מן החכמים ואולי מן הרבנים לפנים בישראל. הוא היה המוסר פוילוס בורגיניוס די סנטא מאריא אשר שמו היהודי שלטם הלוי בורג'ש (עי' לעיל פי"ד ופמ"ו). הוא בקנאה גדולה ובחסימה שפוכה עמד והיצר לישראל, כו נתאמתו דברי חכמי ישראל: כל המיצר לישראל נעשה ראש. כי גם הוא עלה לגדולה ונעשה אחד מראשי הכומרים בארץ, ובשררתו הזאת שם עיניו לרעה על היהודים אחיו מלפניו והסית כם את הכומרים הנכחיים עליו להשתדל גזירות רבות ונאמנות וגדולות מנשוא חקים, לא טיבים ומשפטים כל יחיו בים. תאוה היתה לו להרע להם ומחשבותיו כל היום להביא עליהם רעה על רעה עד אשר נעלה נפש הכומרים הנבוהים והישירים ברשעתו, וצוהו לתת מתג ורסן לשנאתו אל עם היהודים אחיו מלפנים (מכתב אל תהי כאבותיך). אמנם מצותם הזאת כבר אחרה המועד. כי כבר נגזרו עליהם גזירות גדולות מנשוא אשר אין להשיבם. וגם המצוה עצמה לא היתה לה תועלת מתמידה, כי לא היתה כי אם היראת שעה עקב שוחר.

ובאמת

(דו"ד ח"ה)

ובאמת לא עצרה בעד הרשע העריץ הזה שוכח אלהיו עובד עמו ומולדתו לשוב מכליו ותחבולותיו ויצרי מעלליו הרעים, ומיום אל יום הוסיף מסירותיו על היהודים ואמונתם (1). כי זה כל ישעו וכל הפצו להדיח את ישראל מתורתו ולצודד נפשותיהם ולהביאם בברית המשיחית. ובאמת לבשת רבים מבני עמנו גם קנתו הואת הצליחה ועשהה פרי, כי רבים גם מן החכמים משך ברשתו. ואם גם קצת מחכמי הדור אשר פנה אליהם בפתויו השיבו פניו, ובטלו תעצומותיו הברדיות להאמית דת החדש, ככה ראיות הזוקי אשר לא יכול לענות אותם רק במברותי ההכבולות, כל זה לא השיבו מסכלותו כי מצח אשה זונה היה לו מאן הכלם, לא חלל להלאותם כדברי פתויו למשכם ברשתו, ועד אחריותו היה צורך את היהודים בזה ושונא ורודף אמונת ישראל בשצף חמה, בשוט משדי יבא היה זה האיש כאילו קראו ה' להיות שבט אפו ימטה ועמו על עמו, כי כל רשעותיו צלחו בידו, ועם התפארת והגדלה אשר נחל בגוים עוד זה הרשע הבוגד וכה גם לאריכות ימים נפלאה אשר כל זה היה אסון גדול ליהודים, כי פרו שרף מצופף עד גלות הארץ כלה לכלי שוב עוד(2).

בגדול זרועו להרע הביל אימתה ופחד על אחרים מחכמי היהודים אשר נכנעו לפניו ונלכדו ברשת זו טמן להם. אחד מאלה אשר היה מאנוסי השמד, חכם מפואר ונאמן בלבו עם תורת משה וישראל וחשב לצאת מתוך השמד, נפל בידו ויפתחו בדברים יופת, וישב ממחשבתו הטיבה. ויהי מימר בכל רצונו והתמכר לעשות הרע ככל אשר עשה מורו ומסרפו פולוס. האיש הזה היה החכם דוד בוניט אשר נקרא שמו בגיותו מאיסטרי אשתרוק פרנצישקי דיאום קירנים. בהיותו עוד יהודי היה חבר להחכם רבי יצחק בן משה המכונה פריפוט דוראן, ויהי בגזרת השמד היו שניהם מן היגסים דוד בוניט היה מקטלאניה ושם נאנס, ובלי ספק גם פריפוט דוראן נאנס שם, אכן שני החברים נועצו יהודי כי יעזבו ארצם לתור להק מנוחה למען ישובו יחדו בצל אמונת אבותיהם. אבל בוניט מהר החליף מחשבתו ונשאר בתוך השמד כי עשה חווה עם פולוס אשר משכו אחריו, ויעש גם הוא ככל חטאות פולוס וקנא קנאה גדולה למשיחו. זאת הקנאה הכתתו כמעט בשגעון ובעורון כי נסכל לחשוב כי יצלח בידו לפתות גם את חברו פריפוט דוראן להאמין במה שהוא מאמין. כי כהב סכתב ההנצלות אל חברו ורעו על לא שמרו מוצא שפתיו, כי לא במרד ובמטע בידדותי עשה זאת כי אם נהפכה מחשבתו למחשבה אחרת. שאחר החקירה מצא כי תורתו אמת והיהודים בדאים, ובלי ספק חשב לפתותו בדבריו שנס הוא יעשה כמעשהו. האין זה שגעון או עורון בחשבו כי ברעו הפהילוסף והתורני ימצא און שומעת? כי פריפוט דוראן היה חכם גדול במקרא חכם בתלמוד אשר למד בבחרותו באחת משיבות אשכנז ועשר ידות לו בכל החכמות, איך ידמה בלבו כי בחלק שפתיו ידיחנו מאמונתו? אמנם פריפוט דוראן לא שנה מעמו, וחזק לבו בדה אבותיו, אבל לבוניט רעו מלפנים שלם לו כגמולו ולא אחר מהשיב לו מענה בשברו.

האגרת

(1) על דבר הגזרות שנגזרו על היהודים כתת התיא ראה גריץ ח"ח צד 102 והלאה ובמקומות אחרים ואזכיר פה אחת מן היותר מטיקות והיא שעל פי פולוס ובעצתו נעשה כרוז שלא הרשינה הנשים ובנים מן ש' שנה לצאת סבית הננסת ללכת אנה ואנה כן כתוב באגרת אל התי כאבותיך. והכונה בזה שהח התיבים לשמוע דרשות הכומרים כביה"כ כאנשים.

(2) ע' גריץ ח"ח צד 87 והלאה שבאריך לתאר רשתת הצורך פולוס נגד היהודים והיהדות, ואשר דבר וכתב בשנאה עמוקה על חכמת חכמים, ואשר פנה במכתביו אל קצת מחכמי ישראל למשכם אחריו. כמו לתרופא ר' סאיר אלביאדיש אשר היה רב רבנים בכל קשמיליה, והשני הרופא ר' יוסף אורבונה רב בנבארה ורופא המלך, ולחכם ר' שפעון הלוי הלורקי תשובת הרב הזה אליו נדפסה בספר דברי חכמים (פיץ תר"ט) וחרו המומר והשיב לו והטובתו נמצאה באוצר נחמד ח"ב צד 5 והיא

האגרת הזאת אשר כתב לו המתחלת במאמר „אל תהי כאביהיך“ היא מעשה ידי אמן, והיא ענין יקר בספרות המליצה העברית. כלה כתובה בהתול ולעג נסתר ותתראה לעין אשר לא תראה עד היסוד כאילו השבח אמונותיו, אבל עין חדה תכיר בה כי הוא דורש לננאי ורק התולים עמרו. הלשון צח ונעים והמליצה נשגבה וחרה כחצים שנונים, וענינה קובץ כל התשובות האפשריות להרום עקרי אמונתו והיסודות אשר נכונה עליהם, מצד התורה והסברה וההגיון, ומצד חכמת הפהילוסופיא בטבעיות למוריות ואלהיות, ומצד המוסר והמדות. ובכל מליצותיו יבין המבין כי אך התל יתהל בו, לאמר כי במה נחשב האמת אשר התורה והחכמה והמוסר עדיה, נגד האמת המביאו לידי עשר וגדולה וכבוד אף אם היא בדוית לב ומקורי עכביש נארגה? האגרת כתובה באומנות נפלאה כל כך עד שבראשונה חשבו הקוראים הנוצרים שבאמת דבר כן בשבח אמונתם ושמחו בלבם, ואולי המומר בוגיט התעם בכינת דבריו, ולא הראה להם סיוס דברי האגרת, כי בסיומה שב המתהל לדבר בכתב יושר דברי אמת, מתוך כל מלה ומלה ומתוך שורותיו דוברת צדקת היהודי החמים בכל מעשיו ירא את אלהי ישראל בלבו וחושב שמו באמת. ואמנם לא נפליא על חשבנם כי באמת ובתמים ידבר הלא לפי דעתם היה כאחד מהם, כי כבר אמרנו כי גם הוא היה מן האנוסים כאשר נראה מכמה מקומות בספריו³ ובפרט מן ההספד אשר חבר על מות אחד מגדולי דורו בשנת קנ"ד שלש שנים אחר הגזרה הוא הרב רבי אברהם בן יצחק הלוי סגירונא איש מלא רוח חכמה ודעת ועצה, חכם תלמודי ומשורר וחוקר ומנהיג ערתו בצדקה, הוא נשאר מותר פלטי רב ביום ההרגה אבל לא נשאר לו כלתי אם גיורו ומחלת לבו ויגונו על שבר בת עמו ועל אבדן רעיו גדולי התורה בעירו אשר ראה בעיניו, ויהי אחרית יגונו - המות. כי כמו שלש שנים אחר השמר נוע ויאסף אל עמיו. והנה על מות האדם הנכבד הזה חבר פריפוט דוראן הספד מר אשר בו הראה תקפו כביאור המקראית והמדרשים בהשכל ודעת, כלו יפה פרי תואר במליצה והגיון ומלא חכמה וחקירת השכל לפי עיניו. והנה החספד הזה לא דרש ברבים כדרך הסופרים כי אם סדרו בכתב. ומה מנעו מלדרוש הדברים ברבים? על זה ישיב הוא עצמו בדבריו אשר אמר בסוף סאמרו נכונים לבן הנספד: את זה ראיתי אחי לסדרו לכבוד מעלת... אביך בחשאי ובצנעא כי ה' אלהי הרוטני להשקיני מי ראש לשכרה ולשבעה, שטפני כאוב מארץ קולי ומעפר אמרתי בכל עת ובכל שעה על כן דברי לעו (מעשה אפד צד 197 ד' ויוען תרכ"ה). בדבריו האלה יודיע מפורש כי עברו עליו מי ראש מאונס השמר ולא יכול לדבר הדברים שבלבו כי אם בחשאי ובצנעא ועל כן דבריו לעו מיראה פן ימסר למלכות, אך אחר קצת שנים כאשר עבר הזעם הראשון שב בתשובה שלמה אל אמונת אבותיו בגלוי, ולתקן את אשר עוות כתב חברו כלימת הגוים אשר בו יביא טענותיו נגד אמונתם שרשיה ועקריה. רבי חסדאי קרקשיה היה המעיר אותו לעשות זה החבור, הוא שאל אותו להעמידו על מה שנתברר

לו

מישפשת וחברת חבור, ובנצמו טיבה שרעיא מתי' דבר שאינו מתוקן, כי כבר פנת לבו לחלשון העברי מהיותו טרוד בלמודים אחרים. ולערך תכליתו בחבור הזה די ברבויים האלה.

(3) בשה"ק כתב שיש בקלה שהיאר ושב, ובספח'ד מכתיש זה ע"פ שפתי ישנים יען כי פ"ד כתב לכוזר אחד שישוב, ורמשי"ש ברשימתי כתב שסמיכתם על סיוס אגרת אל תהי כאבותיך וז"ל וגם מאו אני דבק בנאות האמונה טעמי לא נשתנה וכל"ש כונת רמשי"ש לומר שפיני בנת המאמר וחשבו שבאמרו בנאות האמונה מוסב על אמונת ישראל. ועי' גרעץ ח"ח צד 408 שחבויא עדות המעתיק ספר כליסת הגוים שכתב זה הקונטרס יחס חכם גדול ומופלג שנאנס תחת השמרות וכו'. ועי' במבוא למעשה אפ"ר שחיל ר' יעקב זכתי' וז"ל יום טוב פריעדלאגדר ועוד שם בסכת החכם שות"ה שחבויא יש עדיית אחרות. והמז"ל רמזי עז (ד"ר ה')

לו מכונת המשיח ותלמידיו או שלוחיו אם כונתו הריסת התורה בכללה או בחלקיה ומה יסיד דעות הנאים אחריהם ובמה ישענו כדברי רבותיהם וכדברי נביאינו על אלה הספקות נוסד הספר ועם התרת אלה השאלות השיב גם על השענות אשר חדשי על תורת היהודים ורתם (הקדמה כ"י וויען). כמו מהאגרת הנזכר אף בן מספרו הזה נראה כמו ועוצם ידו בכל החכמת ובקיאותו הרבה בספרות האונגליונות אשר בזה כל כהני המשיחים היו כאין נגרו.

ספרים יקרים חבר החכם הזה קטנים עם גדולים אשר כלם הם עדי חכמתו וגדולתו. הוא חבר ספר חשוב הא פ"ד כולל חשבון התקופות וסוד העבור אך לא נדפס ממנו זולתי ההקדמה (שם צד 44). עוד נמצאו ממנו בדפוס (שם צד 198) שני מאמרים פירושי המקרא. פירוש המעשיות מן האשה התקופית ומעצת אחיתפל וחושי הארכי שבספר שמואל, אשר מהם נראה כי היה פרשן חכם הולך נכוחות בהבנת המקרא לפי דקדוק הלשון ולפי עמק הפשט, ומבאר הייתה המעשה על פי החכונה הטבעית במעללי בני אדם ולפי חכמת הנפש, ונראה מפירושו כי לא נמשך בהם אחרי דרשות הקרמנים. וגם לא השגיח על בעל הסמורה¹. ספר יקר השאיר אחריו ברכה והוא פירוש לספר מורה נבוכים (נדפס ביניציא ש"ט) בו הראה חכמתו כי רבה ועינו עמוק בפהילוסופיא הדתית, וכי לא רבים כמוהו אשר ירדו לעמק כונת הרמב"ם. לא הלך כדרך רוב מפרשי הספר לפלפל בדרכי הרב בסברותיהם ולהרש בהם חרושים לא שערם המחבר וכמה פעמים רחוקים הם מכונתו, כי אם בדרך הפשוט הלך ויספיק לו לבאר לשונות הרמב"ם וכונת דבריו בקצרה אבל בשפה ברורה, ופורש אור בהיר על תעלומות חכמתו המאיר עינו כל קרא משכיל דורש באמת וזה הוא הפירוש היותר מועיל, אף כי היה אוהב ומכבד את רבי חסדאי קרשקש וקראי עזרת החכמים והרבנים ונזר המאמינים (ס' בלימה הגיונים) וידענו כי רבי חסדאי הזה לא היה מבעלי ברית הרמב"ם והיה מתנגד עז לספרו מורה נבוכים וכתב ספרו אור ה' לבטל עד היסוד ששתו בכל זאת האהבה אליו לא קלקלה בו את השורה ולא חזקה עליו להפך בריתו את הרמב"ם וספרו, כי השתדלותו לבאר דבריו אות נאמן הוא כמה גדולים היו בעיניו וכל מיפתי רבי חסדאי לא יכלו להסירו מאחריהם. שלש השניות יש לנו ממנו נדפסות (מעשה אפ"ד צד 182 והלאה) אשר כתב להחכם רבי מאיר קרשקש, האחת: בסוד מספר השבע, אשר יבארנו על פי דרכי המופלא וסתרי חכמה מצורף עם הקדמות פהילוסופיות. המאמר הזק יראנו כי היה לו ידיעה בקבלה, אבל סוף דבריו יורו כי לא חפץ לדבר בכמו אלה, שכן כתב להשוואל: אחת שאלתי מאת כבודך אשר לכתוב ככיוצא בזה אל הציוני, וזה כפי דעתי במקום אחר (הקדמת מעשה אפר צד 109) שכתב וכבר נשתבשו הדעות גם בן בחכמה זו (הקבלה) וגפלה המחלקה והבלבל בין יודעיה... והסכנה יותר גדולה בחכמה זו אם יאמן בה בחלוף האמה מאשר הוא במעשה אם יפול בו שגיאה. ובתשובה השנית ידבר על עקר השארות הנפש ועל הכרת הנצחי הנפש החמומת. בה נכיר בו את הפהילוסופי האלהי שהשובים בוטנו. גם השלישית הבאה על שאלה לפרש מאמר בספר תמר על דבר שלמות האדם והנעתו אליה, גם היא תשובה פהילוסופית בקצת הקדמות מחכמת היונים.

עוד

סה שכתב בהספרו על ר' אברהם טנרונדי, חמים הורונים ששנתו² (מבוא צד 4) ואין סנה כל כך ראה כי אם בצדוף עם שאר הרבנים במאמרו אשר ציינתי בפנים.

4) ע"י ב"ש פורשת עצת אחיתפל על אודת הפסם שבוחר ללכת לתברון ובפ"פ האשה התקופית על הפסוק והכל דור שפירשו לפי דרכו ואמר אח"כ: ואם הוא אמת מה שכתב בעל הספרת וכו' יהיה פירושו וכו'.

הראשון יותר נראה.

עוד חבר מאמר זכרון השמדות וכותב וסיפר ומינה בו כל השמדות אשר היו בישראל אתר החרבן, ודון יצחק אברבנאל מעתיק ממנו בספרו ישועות משיחו ומזכירו בשם. מלבד אלה חבר קצה באורים לפירוש הראב"ע על שני פרשיות שבתורה ועל פיוט אחד מהראב"ע וזה נרפס בספר טעם זקנים, וגם פירושו על חידת הראב"ע על אוריות אה"י הנודעת (עי' נרעץ ומבוא הנ"ל).

אמנם על כל אלה עשה לו שם תפארת כספרו מעשה אפרד כי היא המיוחד והיותר דרוש לצרכי זמנו וארצו. תכלית הספר עצמו היא ללמד לבני יהודה למבין עם תלמיד חכמת דקדוק לשון הקדש, והיה בונה בנין הנכבד הזה על יסוד חכמי הדקדוק הקדמונים סנחם בן סרוק, דונש בן לבראש, רבי יהודה חיוג, רבי יונה אבן גנאה, הראב"ע, הרד"ק ועוד זולתם, פעם כונה פעם סותר. הסבה העיקרית אשר הניעתהו לחבר זה הספר היא יען ראה שהשתבשו האנשים בסודות ובהבנתם ודרכי שמושו... וקרה להם זה למעוט ערך חכמת הלשון כעניניהם וכמעט שהיא בעיני הרבה מן החכמים המפורסמים בחכמה למותר ודבר שאין בו צורך (הקדמת מעשה אפרד צד 16). וגם הוא עצמו כמעט היה מתיאש ומתעצל מהעסק בחכמה זו להועיל בה לזולתו כי ראה המון המעיינים קצה נפשם בחכמה זו ולא יחפזו בה ואמר בלבו למי אני עמל? לולא שגם ראה שיש עוד בחורים משכילים מבני המעלה אשר עוד ימצאו בה חפץ (שם צד 17): ועתה לסבה הזאת נתן לבו לחבר זה הספר. והנה אין כונתנו פה לתאר ולבקר דרך דקדוק ושפתו, אבל אחת היא אשר ראוי להעיר עליו פה והיא כי הספר הזה נבדל מרוב ספרי הדקדוק אשר ענינם רק הדרישה בדקדוק האותיות והתנועות והמלות והנשיות וצרוף המלות למאמרים ושמש הלשון בכלל. אבל הוא מתעסק ודורש במהות הלשון בכלל, בסבת התחייבות הנחת הלשון ובסבה הפועלת ללשון וכיוצא באלה החקירות הכלליות בענין תכונת הלשון צמיחתה הרחבתה וקורותיה וכוה יש יתרון לספרו על רוב ספרי מדקדקים אחרים. אמנם עוד מצד אחר יקר לנו זה הספר ורב הנועל. והוא על ידי ההקדמה הארוכה אשר שלח המחבר לפניו להבין ולהורות איזהו דרך ישרה שיבחר לו האדם בעיון החכמה. זאת ההקדמה אך מעט מוער יש לה דבר עם ענין הספר העקרי. ועלינו לשבח לו על זה כי היא תלמדנו להועיל לכמה צדדים. מלבד אשר היא מלאה דרושים נכבדים המדברים מן השלמית המושגת על ידי תורתנו התמימה בכל מיני שלמות, ומן הסודות הנקנות בשמירתה ועסקנו בה ומחויב הכונה במעשינו התוריים, ועוד רבים דרושים כאלה במוסר ובמדות המישרים דרך האדם ומביאים אותו אל ההצלחה הנצחית (שם צד 1-4), ומלבד הארבעה עשר כללים אשר העמיד בבחינת דרכי העיון והעסק בתורה אשר בשמרם עקב רב כי נמשך מהם טוב הזכרון במה שיועד ויחקור ממנה עוד יותר מזה ומזה יאיר עינינו בההקדמה הזאת לדעת דרכי התלמודים בזמנו ומשפטם הגותם בחכמת ישראל. שם ידבר מהשלש הנשיות אשר היו בעם: בעלי חכמת התלמוד, בעלי התורה המהפלספים, ובעלי חכמת הקבלה, ויתאר את טיבם ותכונתם בכלל וכפי אשר משפטם כל הימים. ואמר על העוסקים בחכמת התלמוד שהם חושבים כי רק התלמוד מביא את האדם להשגת הצלחה נצחית וכל משתדל וחוקר בידיעה אחרת וזולת חכמת התלמוד יגע לריק: מכלה ימיו במה שאין בו טועיל (שם צד 4-5). והנה בכל זה לא הניד לנו חדשות, הלא זה דעת רוב התלמודיים בכל זמן, אמנם בכל זאת מבין השורות מציץ לנו משפט התלמודיים בזמנו. מן התארים אשר תאר את למוד התלמוד שלא לשמה, יש לשפוט כי לא מעט היו ביניהם אשר למדו על מנת שיקראו רבי ולבקשת השררה ולהטיל אימה על

אנשי זמנם ולהתגבר על העשירים להם לנדותם ולהחרימם ולשמתם בכחם הגדול (שם צד 5), ובלי ספק בדברו כן היה נגד עיניו מראה דמות זמנו. כי באמת כן היה כאשר נודע מתוך השאלות והתשובות אשר נכתבו בדורות ההם כי זאת המחלה פדצה מאד בארץ. ואף הוא אומר ששמע וראה מקצת המשתדלים בעיון-הכמת התלמוד להתפאר ולהתגדר ולטיקם כולא עלמא מקמייהו אשר במעט המושג להם ממנה יבקשו להשתרר על עם ה' (שם צד 9). גם דבריו אשר דבר על הכת השנית והיא כת הפהילוסופים האוסרים שהשלמות בחכמות הגיוניות למודיות טבעיות ואלהיות הוא עיקר השלמית ואמנם שלמות המעשה הבנה עליה (צד 6, 7), גם הם יתנו לנו ציור תמים מדעות חכמי המחקר בזמנו. וכן אמר בפירושו שראה מהמתפלספים מכני יש-אל הרוצים ליחנק ולהתלות באילן גדול (רמב"ם במשלו מן המולך בהיכלו מ"ג פנ"א ח"ג) שקרא את התלמודיים הולכים סביב גלמים למצוא הפתח ורק החכמים האלהיים יבואו אל המלך פנימה (שם צד 9). ובלי ספק היו רבים מהמשכילים ההם מתרשלים מן התלמוד, אכן כנגד זה גם רע בעיניו מה שעלי חכמת התלמוד רוגנים על גדולי חכמי המחקר ואמר שקצת מן התלמודיים יפטריו בשפה על האיתנים מוסדי ארץ וצדיקים יסודי עולם ששימו שלמות זולתם חסרון ויציאה מן הדת (שם) וראשית כינתו בזה על המהבילים לדבר בהרמב"ם, ואמנם מדבריו על בעלי הקבלה הם הכה השלישית נלמד כי נשתבשו הדעות בחכמה זו כדורו ונפל הבלכול והמחלוקות בין יודעיה ונעדרה ההסכמה מהם בהרבה מדרושיה היותר גדולים (שם).

אבל יתר על כן נלמד מדבריו הקדמתו כי חליפה גדולה היתה בספרד כדרישת חכמת התורה. הנה בספרד לפנים היה תפארת גאונם עצמת חכמתם בלשון הקדש שם פרתו נצני המליצה והשיר, שם חכמת הדקדוק זרחה בנבורתה, ושם בינת המקרא פשטה בטלא רחב כל הארץ. ואיך היה זה עתה? על זה יבינו פריפוט: הוראן. באמרו שבכל עת שהתרשלו היהודים מהתעסק בתורה הכתיבה ובספרי הנביאים והכתובים נמשך מזה עונש מגורות ושמות (צד 13), ועתה בזמנו נתפשט החולי בסבת התעצלותם מהגיון במקרא (שם צד 14). ואמר עוד: ואשר הביא האנשים אל ההתרשלות מהעסק במקרא הוא העיון בחכמת התלמוד הבבלי העמוקה והרחבה וקצור דעות האנשים מהשגתה לעמקה וקשיה ויבלו הימים בעסק בו והניחו המקרא לגמרי והשליכוהו אחרי גוים. והרבה מהם יכונו אל השגת עמק משא ומתן ולהקשות קושיות ולפרק פרוקים לאלפים ולרבבות לא להשגת הכלית אחרת מהידיעה במשפטי התורה והעולה מן הסוגיות, אבל להתגדר ולהתפאר זה על זה (שם). כן הודיע ממשפט המעיינים בתלמוד ודרכיהם בעת ההיא. אבל לא יעלים בהקדמתו מלהודיע גם דעת עצמו על פרטי הענינים האלה בחכמת ישראל ומה משפטו עליהם. לדעתו חכמת התורה באמת היא התורה עצמה וההגיון בה עקר הכל והיא ממשכת על האומה שפע האלהי והשגחתו (צד 10 והלאה), אמנם דעתו בבחינת העסק בתלמוד נבדלה מאד מדעת רוב אנשי הכת של התלמודיים אשר האר עניניהם, להיותם עושים היות התלמוד והמשא ומתן הפלפולי עקר ותכלית, כי אם הוא לא כן עמדו, אבל דעתו כי המכוון בתלמוד הוא דבר זולת זה, והוא שאין בחכמת התלמוד נכלל כל מה שבא בחיבור הזה אלא חכמת התלמוד היא החקירה האמתית במשפטי המצות האלהיות מכה השכל להוציא דבר מתוך דבר ולהבין בשלש עשרה מדות שהתורה נדרש בהן (שם צד 6). ומה שאמרו חכמים שיהיה האדם עוסק בתורה "שליש בתלמוד" גם כן הבונה לחעמיק במשפטים הנעלמים והוצאתם בדרך השלש עשרה מדות וזולת זה (שם צד 15). כללו של דבר כר

הקרא בהשכל את דבריו, יכיר כי לא היתה נפשו עם הפלפלים ועם בעלי הקישויות והפרוקים מן התלמודיים, אבל לשמתו עקר תכלית העסק בתלמוד לדעת משפטי התורה והעולה מהסוגיות (שם צד 14). וזה כדעת הרמב"ם אשר אחריו נמשך בכל עניניו, ואשר בכל מקום משתדל להיות מנן בעדו כנגד המוענים עליו, ואשר קראו אחרון הגאונים בומן וראשם בחשיבות (שם צד 25) ואולם דעתו בכחינת התלמוד בשאר החכמות גם היא הלא היא כתובה ומפורשת במאמר ההוא. אחרי אשר הרבה לדבר בשבח העוסקים בחכמת התורה במקרא במשנה ובתלמוד. אמר: ולא תחשוב שתהיה כוונתו בכל זה לסתום שערי העיון לגמרי בחכמות האחרות... בחכמות הלמדיות הנה העיון בהן מותר וחובה... והגיוניות גם כן מזה החלק... וכן במבציות ובאלהיות מותר גם כן עם ההזהר בתכלית מנמות אחרי מה שבא בספרי חכמי יון מהם חילק על שרשי התורה (שם צד 15). אבל נותן עצה הוגנת לדורשים שיחזקו לבם כספר הכוזרי אשר הצליח לכטל במענותיו דברי חכמי יון במה שיחלקו על יסודות התורה האלהית, ויבקשו לקח אמת בספר הגדול - מורה נבוכים - אשר לא השוער מעלתו וערכו ואשר כמיהו בעמנו לא חבר עד היום כאינו אומה שהיתה (שם צד 25). ואמר: עם הסדר שאף הוא עצמו לא נאה היה מקיים דברו בהיות שבבר נשה בעיון ספרי הפהילוסופים (רצינו מן היונים) ביותר מן הראוי והמעט עסקי בתורה, ומודה בפיו כי תעה כזה מדרך השכל (שם). ואמנם מה שהיה דעתי בענין חכמת הקבלה, כבר ראינו כי למד החכמה התיא והאמין בה. ומבואר דן בקצת מקימות בספרו מעשה אפי' כי רומז על דבריהם ודעותיהם (פ"ה ופ"ו), אבל ראינו גם כן כי חשב בלבו ששומר נפשו ירחק ממנה וכפרט מן הקבלה כפי מה שהשתלשלה במשך הזמנים, כי המקובלים האחרונים בזמנו שבשוה ובלבלוה (עי' לפני זה בפרקנו).

הנה בכל אלה היה פריפוש דוראן מיוחד בין אנשי דורו. לא רבים אשר הסכימו עם דעתו בענין העסק בתלמוד ואיזה הדרך אשר ילכו בה בעיונם, כי לרוב התלמודיים היה פלפול ההלכה עקר גדול, ההיות והקשויות והפרוקים היו להם חכמת התלמוד העצמית אשר על כן כמעט לכלם רע עליהם מעשה הרמב"ם אשר הספיק לו הפסק הנברר והתולדות היוצאות מן הסוגיות, כן מבואר מכל ספרי ההלכות והחדושים והשאלות והתשובות ילידי הזמן ההוא. וכמו כן לרבים לא הספיק להם ההרחקה מן החכמות אשר הנה ממקור ישראל והם גם לספר מורה נבוכים לא נתנו חנינה. בכללן אף ביה שהוא ממקור ישראל והם גם לספר מורה נבוכים לא נתנו חנינה. והקבלה גם היא יותר מבכל הדורות אשר לפנינו עברה ושטפה בכל הארץ, ואף מי אשר לא היה מאנשיה לא אמרו - בלי ספק מפחד המקובלים עליהם - כי מתרחקים ממנה יען כי אינם מאמינים באמתתה, כי אם תמיד היו להם תואנות והיו מתנצלים כי על כן אינם עושים חוזה עם זאת החכמה יען כי לא קבלו אותה מפי חכם מקובל אי שאמרו להתנצלותם שאין רשות לדבר ברזיה ולדרוש כמפלא מהם אבל לא ערב לבם להכחישה, לא כן היה משפט החכם פריפוש דוראן הוא בכל אלה הפניות הודיע דעתו לכלי חת בפירוש ובלי העלמה אף שהיה בהתנגדות עם חכמי דורו. שנת הולדת אותו גם שנת מותו לא ידענו רק זאת ידענו כי כתב את ספר כלימת הננים בשנת קנ"ו (גרעץ ח"ה הערה 1 בסוף הספר) וכבר אז היה נמנה בין החכמים הנכבדים. כי במצות רבי חסדאי כתב זה הספר ולא יצוה רבי חסדאי דבר גדול כזה לצעירים, ומפיו שמענו כי בשנת קס"ה חבר ספרו מעשה אפר, יותר מאלה אין לנו דבר ברור אודות חשבון שנותיו.

לא מעט פעל רבי חסדאי קרשקש על בני דורו להורותם על ידי משלו כי יעזבו דרכי הלמודים בעיון התלמוד והחכמות ולבלתי לכת אחרי שטת הרמב"ם. מי חכם כרבי חסדאי בדורו אשר אמרו עליו כי נכה בשכלו על כל הפהילוסופים בזמנו (עי' לעיל פי"ד). הוא היה אחד מהגדולים בחכמת התלמוד אשר שמו היה הולך בכל המדינות עד שרבני צרפת קבלוהו לשופט בריבם וקיימו גורתו (שו"ת ריב"ש סי' רס"ט), והוא גם הוא – לפי הנראה מהקדמת ספרו אור ה' ומחספר עצמו אשר חבר בימי זמנתו – שם המשא ומתן של הלכה עיקר ומחויב ונושא תלונה על ספר משנה הורה להרמב"ם על אשר לא העיר על מקומות שרשי הענינים, ולא העיר על סבות הדברים וכלליהם בשלימות, והשמיט זכרון המחלקות ועקרי המקומות אשר בהם יתבררו ויתלבנו הדברים, עד אשר שם אל לבו לחבר חבור כולל מצות התורה בכבותיהן לפי חסר נישאן בציור גדריהן וכלליהן ולבאר אותן ביאור מדויק ולהעיר על המקומות אשר באו שם מן התלמוד עם זכרון מחלקות הגאונים והרבנים והסכמת האחרונים. ולא עוד אלא שמבטיח כי ברצינו גם לחדש חרושים מה שלא קדמוהו בהם אחרים (הקדמת אור ה'). ומה היתה כונתו בכל המליצות והבקשות האלה? הלא ישפוט כל מעין משכיל כי חפצו להחזיר עטרת הדקדוקים הדקים ומשא ומתן הפלפולי לישנם, ובלי ספק גם לסתור ולהעביר מנהגי הקהלות בספרד אשר שמו לחק להיות נמשכים בחוראותיהם אחרי פסקי הרמב"ם, ואם רבי חסדאי הגדול ליהודים ועמרת הרבנים כעת ההוא השתדל ללכת בדרך הזה בלמודים הלא בלי ספק דבריו היו נשמעים והיה דרכו אם הדרך לכל דורשי התלמוד. ועוד יותר היו עיניו נשואות לבטל ולהרוס עד היסוד בה שטת הרמב"ם בעניני האמונות והדעות בספרו מורה נבוכים. וכה אמר על אודותיו: להיות שיסוד המעות בדבריו ההשען בדבריו היוני ראיתי להעיר על שקרות מופתיו וזיוף טענותיו. רבי חסדאי אומר כי שני הספרים אשר יעד לחבר, ההלכות, אשר קרא שמו עליו, נר מצוה" עוד פרס נוצר, והמחקרי, אור ה' אשר הוציא לאור עולם, הם בהסכמת החברים עשויים ובעזרתם (שם), מזה נראה כי בתלמוד תורתם כמו במחקרי האמונה והדת היה דרך אחד לכלם והיו חברים בדעותיהם, ונשפוט מזה כי אחרי הצרות הנוראות אשר באו עליהם נשתנו סדרי הלמודים. בחכמת התלמוד הנדילה התשוקה אל הפלפול, וחכמת המחקר הלכה אחורנית, ולכל זה לא מעט עזר רבי חסדאי. והנה ידענו כי ר' חסדאי התלמודי והפהילוסוף האמין באמונה שלמה בקבלה עד שהרעה היותר גרועה בין דעותיה והיא אמונת הגלגול הסכלה לא ענה כחשו בפניה אך אמר אם קבלה היא נקבל (לעיל פי"ד), אף על כן לא יסופק רי גם הקבלה בסבתו מצאה יותר מאהבים בין חכמי הדור חבריו. אם רבי חסדאי הפהילוסוף הגדול יחזיק בה ויאמין באמתה איד חבריו ותלמידיו עושי רצונו לכל דבר לא יהיו נמשכים אחריה.

אחת מן הסבות אשר הפעילה זאת החליפה היתה המחשבה אשר התפשטה ביניהם כי בחמאם אשר רפו ידיהם מתורת התלמוד לפי סרת בעלי החרושים באו עליהם כל הרעות העצומות. וכן המקובלים לפי דרכם חשבו כי אסונם ותלאותיהם הנוראות היו תולדות חסרון האמונה בקבלה. ואלה יחד גללו את רוב האשמה על בעלי המחקר. הנה לפי היוצא לנו מהקדמת אור ה' דומים רבי חסדאי וחבריו כאילו ישימו דרכי הלמודים שנשתבשו לפי דעתם סבה להמאורעות הרעות אשר השיגום. כי מפורש אומר: בדורות הללו אשר תכפו הצרות משוגות העצומות הנה מה טוב להכין הדרך שיושג בנקלה... שלמות הידיעה במצות התורה ובתלמוד בדקדוק ובשמירה רבה. ומה היא הכנת הדרך אשר יבקש? הדקדוק הפלפולי בהלכה והרמוז הנסתר בדבריו הוא

היא שעצתו היא לסור מדרך הרמב"ם. וכמו כן נראה מתוך דבריו כי מחשבתו לכו
שנים זה סבת רוע גורלם כי קמו בזמנו עבדים המתפרצים והפכו למינוות דברי אלהים
חיים (הקדמה) וגם בזה יגולל האשמה על הרמב"ם ועל ספרו מורה נבוכים. וידמה
כמעט כי כל הפלגתו אשר הפליג רבי חסראי את הרמב"ם לא היתה כי אם כחצי לבו
אבל כחציו השני יחשוב כי היה בעוברי עמו. כאילו שעמד בסוד ה' ויקשב וישמע
על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת? ואמת הדבר כי מה שהמציא או רצה רבי חסראי
להמציא לטוב עמו בלימודי התורה והחכמה לכפר על בני ישראל, כבר נעשה למרי
קודם הגזרה. הרמב"ן והרשב"א והרא"ש ובעל מגדל עז ומגיד משנה והר"ן כבר כרו
יצרפו ולבנו את תורת הרמב"ם ועשו כמלת נקיה. ואולי יותר מאשר יכול עשהו
היא בכח: — הזקן והטרוד — עשו הם, ונתיבות חכמת התורה אשר פלשו הלא היו אם
הדרך לכל לומדיה ודורשיה קודם הגזרה ולאחריה, ועל כן מה שורש דבר נמצא בכל
תלונותיו? ואם נתבונן בתכונת הרבנים מן השארית הנמצאה בספרד אחרי קנ"א
נמצא כי לא היה סבה להתאונן על חסרון הרקזק בתלמוד ואולי יותר על ההפריזה
היתרה בפלפוליהם. הן אחד מגדולי החכמים הנשואים הלא היה רבי מנחם
האר"ך בשלמנקה אשר האריך ימים עד שנת קפ"ה (יוחסין), ומה היה זה האיש
ומה דרכו בלמודו? כבר ידענו כחו בעסק פלפולו (לעיל פ"ו). רבי עמרם בן
סרואם אשר בסוף ימיו חי בגרנאטה ובאי מיורקא אשר לפניו היו בה אלף בעלי
בתים (תשב"ץ ח"א סי' נ"א) ורובם נהרגו או נשתמדו או גלו, והיו בה גם אחרי הגזרה
רבנים מובהקים כמו רבי מרדכי נגאר וכן ישב שם התוכן רבי אנג' שלום
אפרים ועוד רבנים אחרים, ובמלאקה היה רבי חיים בן אסמא עיל ורבנים
רבים בכל המחוז ההוא (שם ח"ב סי' נ"ב) וכל החכמים האלה היו תלמודיים גדולים
וחרפים בפלפולם כאשר נראה מתוך התשובות אשר כתבו להם הריב"ש והרשב"ץ,
ואם בקהלות אשר לפני גזרת קנ"א לא היו מן המפורסמים, מה גם בהגדולות
אשר נחרבו ונתישבו אחר הגזרה כמו ולינציה סרקסטה טולטילה, ועתה מה כל
החרדה אשר חרד רבי חסראי על השחתת דרכי התלמודים? אף כן הדבר בבעלי
החכמות. הלא כבר-לפנים רוב דורשיהן התרחקו מאד מחכמת היונים ונמנעו ללמוד
מתוך ספריהם. אף כי היו בעלי סחקר עד תכליתו ולא אחד מהם אש- נתן תפלה
בספרי הרמב"ם ואשר לא אהב את המורה תכלית אהבה בכל זאת השתמרו מאד
בנפשותם מלכת אחרי חכמת היונים בהגותם בחכמות. ולא יוכחש כי אלה בעלי
המחקר עשו טובות הרבה לישראל, בגלל חפזת שונאיהם מעל תורתנו בתשובותיהם
למתוכחים עמם. הלא רבי חסראי עצמי היה נטרד הרבה מחכמתם בשאלות בעניני
האמונה, ומאין לקח העצומי להשיבם ולנצחם? איה איפוא שאב הראיות בחבורו בשול
עקרי הניצרים? הלא אך חכמתו המחקרית היתה במעוזה לא עצם פלפולו התלמודי.

כן היה הדבר בכל עת. מי היו האנשים אשר בעת צרה התייצבו לפני מלך
ישרים להתייכח עם מוניהם, על אודת אמתת דת משה וישראל, אשר דחקו ורצו
להעבירם על דת אבותם? מי היו אשר בחכמתם ובשכל מליהם נתנו נפשם להצדיק
תורת ישראל? כלם היו בעל המחקר, אנשים אדירי התורה ויודים רב להם בחכמות
ובמדעים. הנה בשנת מאה ושבעים ושנים, קמו עליהם מלכות ארגון הרשעה ואתה
בדומה לה קשמיליה, בעצת חבר כהניהם צרי היהודים באכזריות והציקו לישראל
בחקים לא טובים ובגזרות נוראות עד כי עמד עליהם החמין הפרוע ועשה הרג רב
בהם ויותר ממאתים אלף נאנסו להמיר דתם בקהלות המלכות האלה. ויהי אחרי

המנפה

(5) ע"י ביוחסין השלם, וגרעין ח"ח 86 שתא"ר יפה כל פרטי המאירעות האלה, וראת גם חקנת על
(ד"ר ח"ה)

המגפה הזאת בשנת קע"ג עוד לא השיבו ידם מבלע. מומר אחד בונד בעמו יהושע הלורקי בשמו הידוע עמר לפני האפיפיור אשר היה בימים ההם בספרד הוא בענעדיקטוס הי"ג אשר המרה בהאפיפיור שברומי ועשה עצמו אפיפיור והסב אליו המלוכה בכל ספרד, והיה המומר הזה מבקש מלפניו כי יתן לו הרשיון להתוכח עם חכמי היהודים על אמונתם, כי הוא רוצה להוכיח להם בראיות מן התלמוד שהמשיח כבר בא, ובכן ראוי שיאנסו לקבל דת הנוצרית (שבט יהודה סי' מ'). והנה האפיפיור אחרי דבריו לא שנה ובלי התמהמה שלח להקהלות שישלחו מהם חכמים לועד בעיר טרנטו להתיכח עם המומר, והוא האפיפיור יוכיח בין שני הצדדים. והנה זאת הגזרה היתה קשה מכל הקודמות. כי אילו לא יצלחו לענות ולא ימצאו מלן הוכחות אשר ימצאו חן וחסד מלפני האפיפיור הלא יהיה אחת דתם לאנסם כלם כאיש אחד להמיר אמונתם ולא יוכר שם ישראל עוד בכל ארץ ספרד או יהיה אחריתם להכרית. ועתה אל מי מחכמיהם פנו הקהלות הנתוניות בצרה? הכי אל התלמודיים הגסים אשר לא ידעו מאומה מחכמות העולם? האנשים אשר שלחו ואשר נתנו נפשם על עמם ודחם כלם היו חכמים בכל החכמות וכלם יודעים את התורה ואת התלמוד עד תכונתם וכלם היו מתימרים בכבוד הרמב"ם¹). ועתה מה זה ועל מה זה הרעיש רכי חסדאי את העולם להשתחא על כל הלומים ובעלי החכמות כאילו דרכי הלומים אשר לא כרותו וכמעט בתורה ובחכמה יהיו למכשול עין ובעוכרי ישראל.

הנה אמת נכון הדבר כי רבים מבעלי החקירה העיונית לא עמדו בנסיון והמירו ככודם בשעת הגזרה ואחדים מהם אף נהפכו לעמם לאויבים, אך מי זה ישפוט משפט מעקל כזה לאמר כי בשל המעוש הקטן יצא הקצף על כל העם והיה כצדיק כרשע וחייאים אחדים יאכדו כל טובי האומה? ואמנם המקובלים עוד הלכו צער אחד הלאה, הם אמרו כי סבת הגזרות היתה באשמת החכמים אשר לא האמינו בקבלה והתרחקו ממנה, וזה היה בעיניהם עון פלילי, כי לפי דעתם ואמונתם כל מי שאינו מכיר את בירוא על פי מדת אותה החכמה הוא ממחומרי אמונה, ואומרים שאף מי שקרא בתורה הכתובה ושנה בתורה שבעל פה אבל מסתלק מחכמת הקבלה נחשב כאילו החזיר את העולם לתהו ובהו וגורם עניות וארך הגלות (זהר בראשית). והמקובל רבי אב"ר הם בן יצחק ספרד (מבא בפי' ס' להר"ם בוטריל בהקדמה) שחבר ספר הברית המבונה גם ברית מנוחה, ובו הרבה לעניות סרה בחכמינו הגדולים בעלי המחקר ותולה בהם כל התלאות הרעות אשר מצאים, ועוד יותר ממנו תחוב פיו עליהם המקובל רבי שם טוב בן שם טוב אשר בשצף קצף דבר עתק על המאורות הגדולים אשר בהם יתפאר ישראל הם הרמב"ם והראב"ע והרלב"ג ושםם כעוכרי ישראל וכגורמים בנזק האומה ורבי יהודה חי' ש' שהיה מהגילים האחרונים אומר שמאמין כאמונה שלמה כי מה שנצל מהמהפכה אחרי המון התלאות אשר עברו על ראשי היה בזכות למודו

חברן הקהלות שהוציא לאור ר"א יעללינק בראש ס' מן אבות לחשב"כ דפוס ליפא. (6) החכמים בעלי התיכוח היו שלשת ספרקסאט ותם: רבי זרתיח לוי, מעתיק ספר תולדותיו על מתי' הנפש מערבי לנברי (יו ראשו אצל גרעץ העית' ג' בסוף ח"ח). ואולי גם ר"ז הוה שחבאי תשב"כ חב" ס' רפ"ד שהיה דרכו לפרש הלכות ע"פ חכמת ההל"הו אינו בעל המאור אלא רות' הוה. השני היה ד"ר ויראל בנבנשתי ע"י גרעץ שם ומה שבתבתי פס"ו). השלישי היה רבי מתתיה חיצתרי מובא ב"מ ברוב"ש וע"י לעול ספ"ו בהגהה. שנים היו מקלעת אויב (קלנשיב). חנשיא ד"ן שס"א אל הלוי, ולא ידעתי מנו. הרב רבי משה בן מוסא אילי הוא אותו ר"ש הנזכר ברוב"ש סי' רע"ה והרוב"ש כתב לו מה ידעתי ולא תדע. ואף ששם כתוב שהיה מקום אוקליש, אילי בימי הריב"ש היתה ישיבתו באוקליש¹ אחד מעיר גואיטקה ד"ן סודרוס אל קושמנין לא מצאתי זכרו בשום מקום. סאלקיים, ד"ן יוסף בן ארדרוס, אילי הוא רבי יוסף בן חיים הכהן הנזכר ברוב"ש סי' שצ"ב, והשני משם היה ד"ן שאיר הלגוואה, ולא מצאתי זכרו. דרוקא ד"ן אשתרוק הלוי והוא היה כותב האגרת להוסף חכמי גירונדי לבא אל הועד כמו שכתוב בשבט יהודה. מיגריאל החכם רבי (ר"ד ח"ה)

למוד בקבלה (הקדמה מנות יהודה), וכסגנון הזה מדברים רוב המקובלים. אמנם כלם שנו ברואה. הנוחן וכורך מעמד התורה והחכמה בכל משך זמן הגרות העצומות בספרד אשר הקיף מאה שנה ויותר, משנת קנ"א עד גלות הארץ בשנת רנ"ג אשר היא נותר בכל ספרד שריר ופליט, ימצא כי בדרך כלל לא פסקה שם התורה והחכמה. כי למרות כל הפגעים הרעים ועם כל הפחדים אשר פחדו יומם ולילה לא נמחה מלבם עז התשוקה לדרוש בתורה ולהגות בחכמה. ולא לבד זאת כי אם היו בהם גם חכמים מחברי ספרים אשר נשארו לדור אחרון. אבל אמה הדבר כי גורלם המר ואחריתם הנוראה נסכו מכלם, לכולם היה חלק באבדן מולדתם. כהמין העם כחכמים כבעלי תלמוד כחכמי המחקר, כמקובלים כבוזיה כלם אשמים בדבר, וכל חמאתם היתה חמאת מרי, כי ככל הקהלות דרך שלום לא ידעו. ונאמן אלינו החכם הרשב"ץ בן הזמן ההוא אשר באגרת התוכחה שכתב למיורקה עיר מולדתו (תשב"ץ ח"ג סי' רכ"ז) מייבסם על מעשיהם לאמר: הלא ידעתם כי סבת חרבן הקהלה הקדומה אשר היתה במקומכם היתה מפני המחלוקת עד אשר פגעה מרת הדין בהם והשליכתם אל ארץ אחרת כיום הזה... והיום אשר ברחמי שמים נתישבתם אתם במקומם למה לא תקחו מוסר לאמר, ואת הארץ אוכלת יושביה ולא תוכל להכיל בעלי מחלוקת. ואמר בסוף התשובה: אחר שכתבתי זה לא שמעו לקולי ותוך ימים מועטים פגעה בהם מרת הדין ונשתמדו כלם מפני המחלוקת. וכן היה גם בשאר קהלות ספרד באלה הזמנים. לא חדלו המחלוקת שהפרידו בין האחים. ריב להתלמדניים עם המשכילים בעלי החכמות, ריב בין התלמדניים זה עם זה לנצח זה את זה בהלכה. גם בהוראה רבו מה שזה אוסר זה מתיר, זה מחייב וזה מוכח, וריב להמקובלים עם הכל אשר לא רצו להאמין בהבליהם, וריב להקנאים והמתחסדים עם האנוסים, והם הכבידו להם אסונם והקשו את דינם עד כי קצר כח הסבל להאומללים האלה, ובגלל זה חלק לבם ואשמו בנפשותם, ורחק השלום מקרבם והקהלות נקרעו לקרעים. ועתה במעמדים רעים באלה בקרב מקהלותם לא יכלו להתקיים בגוי אשר בלא זה שצאום תכלית שגאה, וגם מכבדיהם הזילום כי ראו דפים. ועל כן המיד חייהם תלוים להם מנגד כל יום היה קשה מחברו, וכל הרואה בעינים פקוחות בתהלוכות המאורעות היה יכול להגיד לאחור האותיות אשר הבאנה, ולדעת כי בקרב אלה המעמדים אין לקיומם כי אם ארכה לשנים. זה היה אחת מעקרי הסבות אשר החישו אחריתם לגרשם מן הארץ. אבל לא חמאת לימדי תורה ולא חמאת דורשי החכמות הקריבו קצם בספרד.

פרק תשעה עשר

מיני הספרות בזמן ההוא וסופריהם

בכל עתות צרותם במאה האחרונה לשנתם בספרד לא פסקה דרישת התורה ולא שבתה חקירת החכמות בספרד. אך בכל דור ודור היו בה חכמים ויודעים את התורה וגדלים חקרי לב בבינת הפהילוסופיא הדתית. מאת ה' היתה נסבה מאת הנוהג בחסדו

אה

י ו ס ף א ל ב ו . גם מעיר מונצין נזכר בין השלוחים חכם ששמו ד' ו י ו ס ף א ל ב ו . האחד מהם בודאי בעל ספר העקרים. והחכם בונג'יאה. אשר לחשגרת נרעץ היא סעות וצ'ל בונג'יד, והיא רבי שלמה בן ראובן בנפוד הנזכר כ"פ בריב"ש והיה תלמודי גדול ומשורר ובקי בחכמות. ורבי מידרוס בן יחיא שניהם טגירונה. כל זה ע"פ שבס' יהודה וע' נרעץ ח"ח בהערה ג' בסוף הספר.

(7) ספר המנשה משמד קהלת מיורקה נמצא בקצרה בתשב"ץ ח"ב סוף סי' רכ"ה בהערה מכתובת יד תרשב"ץ עצמו. נרעץ ספר המנשה באריות ע' שם כדבריו. ואנו אין לנו אלא להסיף מה' שכתב רשב"ץ בסוף ההערה שגם השואל (הוא הרב ר' מרדכי נגאר) נלכד בשוהיתותם ונאנס להמיר כבודו ואת כ' יא (ד"ד היה)

את עם סגולתו, כי חכמי ספרד היו השרידים אשר נקראו לשאת את חכמת התורה בכל פנותיה לכל נפוצות ישראל. אמנם יותר מאשר היו הרצים לשמוע דבר הלכה היו הצמאים לשמוע דברי חכמה באגדה ובסיור להתחזק באמונתם למצוא תנחומי אל כאבלם ולאזור כשתון במלחמת הפגעים. ועל כן גם הספרות ההלכותית בכל הזמנים האלה הלכה ודלה. לא נאמר כי לא עוד כבימי קדם הרביצו תורה והעסיקו בהלכות, אבל זאת נאמר כי התשוקה לחבר ספרים חידושי הלכות מעט מעט רפה. אכן כנגד זה מאד התרחבה ספרות האגדות ורוב כתוביהם ממין הזה נושאים על מצחם רישמי פני זמנם. תחת אשר לפניו בעלי הספרות הזאת לא ידעו למצוא מלים דים לדבר בשבח החכמות המחקריות ולנצלם ולנשאים כחור המעלה העליונה, עתה הרבה מן הסופרים רונגים בספריהם ונותנים דופי בהחכמות ותמיד לא נלאו לדבר מן הסכנות הבאות מהן אל האמונה ומהיררים באזהרה מופלגת להתרחק מהן הכלית הרתוק, וממה יקחו תעצומותיהם? התלמודיים מדרשות התלמוד או מאוצר המרדשים והכל לפי מה שהניחו הם בכונת דבריהם ולפי הבנתם המשובשת. וכמוהם כן גם המקובלים. הם ישימו תהלה בכל חכמה זולת הקבלה. וגם הם יאמצו דבריהם בהכויב החכמה לפי מדת הכליהם, ותעצומותיהם מדעות בעלי הקבלה וביותר מן הזיהר אשר קדוש יאמרו לו. יש מאלה הרונגים מרוב שיהם וכעסם לא כושל ולא עצרו בעדם להיות דוברים עתק על הרמב"ם וכל הנמשכים אחריו ויענו בהם סרה לאמר כי הם החריבו האמונה התמימה והם המתעים רבים מדרך התורה, ויש אשר מפחד הרמב"ם עליהם ומהדר גאונו ואולי עוד יותר מפחד רוב החכמים אשר העריצוהו על כל ברכה ותהלה יחדלו למראה עין מהוציא עליו את כל רוחם, אבל הקורא את דבריהם בהשכל ודעת יבין הדבר לאשורו וידע כי בסתר לבבם אורבת התלונה זהההלה. לספרות המחלקת הזאת כבר בשנים קדמוניות נזרע הזרע מימי הרמב"ם ואחרי הצמיחה זרועיה, בימי הרשב"א כבר עלתה כפורחת ובצוק העתים בכל המאה השנית וחצי השלישית מלאה פני כל ארץ ספרד מתבואת זרעה. רוב הסופרים המגנים היו הם עצמם מדורשי החכמה, והם היו נושכים שדי אמם, וכבר הזכרנו אחרים מהם. כמו רבי יצחק בן לטוף אשר היה חכם בכל פנות הפהילוסופיא וכתב בהן ספרים והיה מיודעי הקבלה ובכל זאת דבר דופי בהחכמה וטוביח תוכחה מגולה את כל הנפתים אחריה (לעיל פי"א) רבי מאיר בן רבי יצחק בן אלדבי בעל ספר שבילי אמונה אשר חברו כרביעית הראשונה למאה השנית והוא עוד יותר טוביח את אנשי דורו לבלתי לכת אחריה כי היא מעבירה את עם ה' מן האמונה (שם). רבי מנחם בן זרח אחד מתלמידי רבי יהודה בן הרא"ש חבר ספר צדה לדרך אחר שלישיית המאה השנית גם הוא מן המלינים על הפהילוסופיא על היותה סכנה לאמונה, ונתן גם דופי בקצת דעות הרמב"ם עם היותו מפליג בשבתו ומשתמש היכה בספריו ושפך כעסו על בעלי החכמה האומרים על הראשונים כי לא ידעו דרך העיון בהקשים ומפתים (שם פי"ב). ונזכיר גם אחרים מן המחברים אשר כתבו אחרי גורת קנ"א. כמו רבי שלמה בן אלעמי אשר חבר ספר אגרת מוסר אשר ענינו תוכחה מוסר כוללת הסבית של הגרוש ושל התארות אשר טצאום בשנת קנ"א ואחת מהן היא המשכם אחר ההכמות וכבר ידענו מה שהפהילוסוף רבי חסראי קרשקש אמר בדבר הזה, ועוד נראה מה שהתעורר הדרשן הפהילוסופי רבי יצחק בן עראמה בספרו חזית קשה על למוד החכמות והוציא כל רוחו על הפהילוסופי עמנו. כמנהגם בשגעון מתרגז המקובל רבי שם טוב בן שם טוב בספרו האמונות אשר הוסיף על תלונות כלם חרפות ונאצות ופער פיו לשפוך בוז וקלון על הרמב"ע

הראב"ע והרמב"ם ורלב"ג בדברים כמדקרות הרב. ואחד מן הגולים רבי יוסף יעבץ בספרו אור החיים עוד הנדיל ממנו בחרופיו וגדופיו על החכמות ובעליהן. ואם מעט עוד. נוכל להסיף כהנה וכהנה. והנה זה הענין הוא חלק אחד מהספרות מולדת הזמן ההיא והוא כתם שחוד בספרותנו הכללית.

החלק השני מן הספרות אשר נקראנה אנדות אמנם היא גם מחקרית ענינה בקרת האמונות והאמית אמונתנו ולהצדיקה נגד העמים המוענים עליה, להביא תעצומות לאמונת ישראל ותשובות לדעות המנגדים בביטול יסודי דתם. הנה מעת אשר הדת המשיחית נשאה ראש והצליחה, היו מאמיניה מונים את ישראל במענותיהם, כבר בימי חכמי המשנה היה רבי יהושע בן חנניה אחד המיוחד מבעלי הויכותיהם, וקוננו עליו במוות, "מה תהוי עלן מן האפיקורסים". ובימי חכמי הנמרא היו רבי שמלאי ורבי אבהו בקסרין נודעים בויכותיהם עם המשיחיים. וכן היה בכל דור ודור ובכל המקומות אשר דת המשיחית הגיעה. בספרד באשכנז ובצרפת היכרתו היהודים להתוכח עם מונייהם. אם אחד מכהניהם או אחד מן היהודים אשר המירו דתם מצא נכין לפניו להעליל על אמונתנו ולבא במענות עליה, בכל עת מצא און שמעת לפני המלכות. ולמה לא ימצאנה? מה לא עשו המלכויות ההן למען בצוע בצעון? אם ינצחו או ינצחו נכון ובטוח היה כי לא יצאו היהודים חנם אין כסף, אף אם יצא כאיר צדקם חפשה לא נתן להם בלתי שיהד. בספרד הגדילה מצוקת התוכחות ועל כן רבתה בה מאד ספרות הויכות. הרבה ספרים חברו חכמי היהודים ממין הזה. ולשתי בחינות היו פניהם מועדות. יש ויכותים אשר היו באמת בין אישים לאישים אשר נוערו יחד לפני מלך ושרים או לפני חכמיהם וכהניהם ואלה מוענים ואלה משיבים. לרוב היו המוענים מומרים אשר יצאו מן הדת בשעת הנורות. ויש מן הספרים אשר חברו בהם יחד כל המענות האפשריות וגם בלתי אפשריות אבל רגילים מנגדינו בתעלוליהם למעון עלינו וכל התשובות אשר יש להשיב על מענותיהם למען יהיו נכונים ליום הנסיון, למשל ממין הראשון נרמז על ויכותו של הרמב"ן בהחלת האלף הששי עם המיסר פרא פויל ונרמז בספר מלחמת חובה. ואחריו הרשב"א אשר היו לו שני ויכותים עם "מומרים" (ע"י לעיל פ"ג ותולדות רשב"א מהחכם ד"ר פערלעס). וכבר לפנייהם חבר רבי יוסף קמחי ספר הכרית ויכות עם מכחישי תורת משה. וכמה ויכותים נשמרו לקיום בספר שבט יהודה והגדול מכלם היא הויכות בשנת קע"ג אשר התמיד זמן ארוך במורטושה לפני האפיפיור בענעדיקמוס בין שנים עשר חכמי היהודים ובין גירנימוס הוא הישע הלורקי בשמו היהודי (שבט יהודה סי' מ') והנה אלה הויכותים ועוד אחרים כיוצא בהם חברו בספרים להשאר לדור אחרון. ואמנם המשל ממין השני נזכיר את ספר כלימת הגוים להחכם פריפוט דוראן. ואהו נחשוב גם האגרת "אל תהי כאבותיך" אשר כתב לחברו בוניט שהסיר. אחרי שגם זאת האגרת היא כראיות מכל שבע החכמות, ואת ספר החכם רבי חסדאי קרשקש אשר כתבו בלשון ארצו לבקשת שרים רבים ונכבדים ויותר משלשים שנה אחרי מותו העתיקו ללשון הקדש החכם רבי יוסף בן ישם טוב בעיר אלקלעה לבקשת תלמידיו. וממין הזה הוא הספר מגן ורומח אשר חבר הרופא רבי חיים אבן מוסה' הספר הזה כולל תשובות על המענות והראיות אשר הביא יקאל' די לירא נגד אמונת היהודים, בשלשה חלקי ספר הויכות אשר לו ועל פי המספר הזה חלק גם התשובות

לשלשה

(1) ע"י גרעץ ח"ה הערת ח' בסוף הספר מה שכתב על אודותיו ואחריו בא החכם ד"ר דוד קייפמאן בבית תלמיד שני שנה ב' צד 110 ותלאת ובלא קצת דבריו אבל גם תקן קצת ואחריו דבריו נמשכתי בסוף שכתבתי נפנים. ועוד נדבר כמה שיבוא ביחוד על אודת החכם הזה. (ד"ר ח"ה)

לשלשה חלקים. והחכם דון דוד אבן יחיאל חקר ספר הידאת בעל דין והוא גם כן ממין הזה אבל בסגנון מיוחד הוא אין לו דבר עם מענותיהם אבל עשה יותר. הם נאים על היהודים במעקשיהם להעצים יסוד המשיחו מהכתובים והתלמוד ובה הוא בשני חלקי ספרו להראות יג עקרי דת היהדות ואמתתם מתוך דברי שלוחי משיחם בכתוביהם. ונזכיר גם את הרב רבי שמעון בן צמח ואת בנו הרב רבי שלמה אף ששיבת שניהם היתה במערב, שהראשון הוא האב כתב בחבורו מגן אבות בחלק השני מאמר הנקרא חלק שומיני אשר ענינו לבאר אמתת תורתנו הקרושה. ובנו רבי שלמה גם הוא כתב מלחמת מצוה נגד הפלעונים על דברי חכמים ובו מאמר מענות על אמונתם) והנה אלה היויכחים נכתבו בספר גם נשמרו לקיים, מפני שהיה בהם צורך גדול לזמנם והיתה שמירה מאד דרושה למד לבני עמם אשר לא ידעו דרך ההתוכחות מה ישיבו על מענותיהם דבר. ואמנם עוד יותר היו דרושים לשיבת זמנם להשיב בים מעון אשר בקוצר בינתם התפתו למענותיהם ופתחו אוזן ולב להבלי תעצמותיהם, וגם נראה כי אחדים מסחברי ספרים כאלה ידמוין על הדבר הזה בשכל מליהם, האפויד בכתבו שיחד לרבי חסדאי בפתחת ספרו כלימת הגוים כתב מפורש שהכלית המצוה אשר צוהו רבי חסדאי לחבר זה הספר היתה למען יהיה כנגד המשחיתים המתפרצים והמעמיקים לתור עצה ולשפוך סוללה על חוטת האלהית ודוזה אתה (כלומר ר"ח) להקים סוכתה הנופלת. וגם כי צרעת מינות במצחת האנשים פורחת. ורבי יוסף בן שם טוב כתב בסוף העתקתו שהעתיק את מאמר רבי חסדאי: וכאשר יצטרף אל זה המאמר (של ר"ח) מה שפרשתי באגרת אפדי כבר יוכל מי שיבואו לידו שני המאמרים בעזרת שדי להשיב אמרים להם ולהשיב פניהם ריקם מצד החכמה והעיון אשר הם. וכמו כן אמר רבי חיים בן מוסה בספרו: בעבור שהסכלים לא ידעו דרך הויכות יתפתו מספרי המטירים דתנו. אמרתי לחבר בכתב אמת תשובות כנגדם שלא יבהל היהודי בראותו הבאת ראיותיהם מן הכתובים ומן התלמוד והמדרש וידמה היות ראיותיהם חזקות והן חלושה קלושות, וכן נראה מסאמרו של רבי שלמה בן הרשב"ץ כי כל כוונתו היתה לסדר התשובות הנכוחות שיש להשיב למנגדינו על מענותיהם למען דעת בני עמנו מה ישיבו למפתיהם ולמדרייהם בעת הנסיון.

יותר מאלה החבורים והמאמרים הנזכרים נכתבו בזמנים ההם. אולם בקצתם אין בהם תועלת לדורות. כי לפעמים נלחצו להשיב לכסיל כאולתו. כי כמעט לא יאומן כי יסופר כמה סכלו מענותיהם מן השכל הבריא וכמה רחקו מן הדעת. ועל כן לא אחת ולא שתיים לפי דבריהם השיבו ובעבור זה נאמר כי להעשיר חכמת ישראל הספרות הזאת לא הועילה, ואף בעבור זה חכמי דורות האחרונים לא נתנו נפשם עליה לשים לה שארית בארץ ובאמת רובה נגד החיים ואבדו מני ארץ. אמנם חלק גדול מספרות ישראל אשר היא מולדת הזמן ההוא, היא גם היא שמה לה למטרת הפצה להורות לעם ה' דרך יבחר באמונתו וללמד עקרי דת משה ואמתת תורתו ובכל עת מצא להשיב על האמונות המתודשות על פי יסודי החכמה וחקירת האמת. הספרות הזאת היא המחקרית והעיונית, ולא נאמר הפהילוסופית, יען כי עתה בעלי החקירת שנו את תפקידם. החקירה בתורה ובאמינה לא היתה עומדת תחת

הנהגה

(2) ספר קשת ומנן להרשב"ץ הנדפס בליוורנו ש' תקמ"ח, הוא מאמרו חלק שומיני שבמנן אבות. (ר"א יעללינקב סוף ס' מגן אבות שהוציא לאור בפילפסויא) ובסופו נדפס גם אגרת מלחמת מצוה מבנו הרשב"ש, וזאת נספחה גם לס' מלחמת חובה הנודע.

הנהגת הפהילוסופיא כי אם התורה היא היתה המנהיגה את החקירה הפהילוסופית ומפיה היתה חיה או למות תוצאתה. החכמים האמתיים הנאמנים עם עמם ועם תורתם לא היו מואסי החקירה הפהילוסופית גם לא היו לה לעבדים נושאי עולה על כל אודות ועליהם נאמר מה שאמרנו על רבנו נסים (לעיל פ"ג), שכברו להם מן הרעיונים וההניגונים הפהילוסופיים המיזבים והמוסכמים לכל בעלי העיון התמימים, והמושגים לכל שכל בריא למוד הרעת, ועל דרך החקירה הזאת התאימו תורה וחכמה יחד ופרשו התורה ומצות דברי חכמים וחידותם בדרך תבונות והיו רחוקים מדרך הפהילוסופי הדורות שלפניו אשר בילדי היונים השפיקו ועברו גבולות בביאוריהם על פי משל וציור בהפרזה על המדה. זאת היתה שמת בעלי החקירה העיונית בדורות האלה. ועל כן יותר סמה שנקרא השמה הזאת שמה בחכמת הפהילוסופיא נקראנה שמה בחכמת התורה. המיוחד והגעלה בין בעלי המחקר ההולכים בדרך הזה היה הרב החכם רבי יוסף אלבו. בן מי היה זה החכם לא נודע לנו. גם לא ידענו ברור מתי נולד ומתי מת וגם לא נזכר מקום מולדתו. רק זאת הוגד לנו כי חבר את ספרו עקרים בשנת ה"א מאה ושמינים ושמונה (יוחסין) וחי עוד בשנת קצ"ג. כי כן יוסף לנו כי בעת שנולד רבי אברהם בנבנשת בעיר שוריא דרש רבי יוסף אלבו ביום המילה שלו³) וזה היה בשנת קצ"ג (יוחסין). וגם זה ידענו כי לפנים לא היתה ישיבתו בשוריא, כי בהיכוח שבטורמושה היה גם רבי יוסף אלבו מן הקרואים ואז ישב במונדריאל או במונטון. רבו היה רבי חסדאי קרשקש ומזכירו בספרו שתי פעמים. ונראים הדברים כי בהחלו לחבר ספרו עוד היה רבו חי יען כי בהזכירו פעם ראשונה (מאמר א' פכ"ו) לא הזכירו בברכת המתים ואין זה דרך האלכו להזכיר אחד מחכמי ישראל הקודמים שכבר מתו בלי זאת הברכה ואיך אפשר כי נרכו בהזכירו יסוד כמנהגו. ואמנם כאשר הזכירו בפעם השנית (מאמר נ' פמ"ו) מברכוהו בברכת המתים „זכרונו לברכה". וזוהו יצא לנו משפט צדק, כי שנים הרבה עסק בתבירו הזה. אחרי שברור הדבר כי על כל פנים רבי חסדאי לא חי רק מעט שנים אחרי ה"א קע (לעיל פ"ד הערה 2), שז' הספר הוא „העקרים" והוא השם אשר נתן לו המחבר. וכשמו כן היא תכונתו. וכן אמר אלבו כי „בנות החבור הזה לכאר העקרים ההכרחיים לדת האלהית". ומצד הזה הוא גם ספר טענות נגד כל מעמדי עקרי דת ישראל. נגד הרמב"ם ורבים אשר עבו המונים מספר העקרים שלשה עשר. ויש אשר הוסיפו על עקרי הרמב"ם עוד הרבה עד כפלים ממספר שלשה עשר. ויש אשר גרעו ממספרו וסוגים ששה עקרים (הקדמה). ואמנם הוא חולק על כלם ומונה רק שלשה עקרים והם: מציאות השם, תורה מן השמים, שבר ועונש ובוזה כלול ההשגחה. ואמר במעם הדבר: שזה השם „עקר" מונח בלשון על דבר שעמידת דבר אחר תלוי בו, ואין לו קיום וזולתו, ועל כן מוכן מושג עקר ביחוס אל הדת הוא מה שעמידת הדת וקיומו תלוי בו ובהעדרו יפול הדת בכלל: (שם פ"ג). ועתה אחרי שהזכיר באחד מאלה השלשה שולל התורה האלהית בכללה, שאם אין אלהים אין תורה, ואם אין תורה מן השמים אין דת אלהית. ואם אין השגחה ושבר ועונש לא יצויר

מציאות

3) חענין הוה דרבא ביוחסין וכתב שם שאברהם זה היה בנו של דון יוסף בנבנשת בן חסיד הרב השלם דון אברהם בנבנשת, וזה רבי אברהם נתגלת בשנת קצ"ב לרב ונתחוק התורה ולומדת והנין לישראל סכמה שמדות. ועתה ר' אברהם השני נולד בשנת קצ"ג. כאמור ביוחסין קרוב הדבר ש' אברהם הראשון מת תוך שנת לסגויו שאילו האריך ימים יותר אולי לא היו קוראים את נכדו בשמו בחייו. אך ביוחסין של פהילוסופיקי (לונדון תרכ"ו) השמים פרש השנה אצל ר' אברהם השני: „וגראה שנת מ"ס שיותר חולין השמחה בסעות מהיספה. שהשמחה אפשר שבאח מצד שכתה אבל אין מוסיפין משכתה ולוויפי לא חייסין על נקל.

מציאות התורה על כן רק אלה נכנסו בגדר עקרים באמת. ואמנם בתחלת ההשקפה ידמה לעינינו כי אין מחלקתו על הרמב"ם כי אם מחלקת צורות אבל לא מחלקת בענין עצמו, כי אף שלפי דעתו אלה שמנה הרמב"ם מבלעדי השלשה שמנה הוא אינם ככלל הלא גם הוא לא ישלול חיוב האמונה בהם בהיות שכלם סעיפים היוצאים מן העקרים. ככל זאת יש בינו ובין הרמב"ם הבדל שרשי, הרמב"ם עושה את מי שמכחיש בהעקרים אשר הוא קירא איתם סעיפים כמי שכוּפּר בעקר אשר הכחשתו תפיל התורה בכללה, אבל הוא לא כן דעתו הוא לא יחשוב את מי שמכחיש כאחד מאלה הסעיפים היוצאים מן העקרים בתמימתו יען כי הוא טובה בעיניו ונתעה בחקירתו, וחושב שאיננו דעת ברי שהכריח התורה להאינו לכופר בעקר אבל היא בכלל חכמי ישראל וחסידיהם אף על פי שהוא מועה בעיונו והוא חושא בשונג וצריך כפרה (פ"א ופ"ב) ולמרנו מזה כי לא יעות משפט המעינים ההולכים בתם לבתם אחרי הכרת בינתם וגושים מאמונות ודעות היגילות יען כי לפי הכנתם בדברי התורה אין האמונות והדעות מחויבות להאינן מצד התורה ואף כי נחשב מועה בעיונו בעבור זה לא נחשב מכחיש בזרון וכופר בתורה).

בהרבה מקומות כספרו נראה כי עינינו נכח פני זמנו יביטו. והיתה תחלת כונתו במלאכתו אשר עשה בחבור הזה להגן בעד תורת ישראל ולהראות כי תוכל לעמוד אצל החקירה העיונית, כי לא תכריח התורה להאינן דבר אשר כנגד המושכלות הראשונות ולא דעת בדויה שלא יצויר מציאותה אצל השכל (שם פ"ב). ולהגן בעד החכמים המשתדלים לפרש דברי התורה הנראים כמוכחשים מן השכל, באופן שיהיה בהסכמה עמו. כמו המפרשים להם הנסים שלא כפשוטי הדברים, ומען במענות קשות נגד הקנאים ואמר: והוצרכתי לכתוב כל זה (כלומר-מה שכתב להגן בעד המעינים) לפי שראיתי קלי הדעת חכמים בעיניהם מרחיבים פה ומאריכים לשון כנגד גדולי עולם בלא דעת ובלא תבונה (שם). וכבר ראינו כי בכל הדורות האחרונים רבים הקמים על בעלי החקירה יהיו מי שיהיו וגונו ותרפום, וגם על הרמב"ם נמו קו נאצותיהם. וכן כיון לפעמים מחקרינו נגד אלה מבעלי העיון המשעברים את הדת להכמה, כי הוא עשה לחק וליסוד כי האמונה למעלה מן הידיעה המחקרית, כי אמר לעולם לא זכו בעלי הידיעה המחקרית למה שזכו בעלי האמונה (פכ"א). אבל עיקר התכלית אשר היה מטרתו הוא להורות דרך האמונה האמתת המביאה אל שלמת האדם ואל ההצלחה הנצחית אשר לא תושגנה על ידי הדת הטבעית והנמוסית כי אם על ידי הדת האלהית ואמנם הדת האלהית באמת היא רת משה וישראל. והנה בדברו בכל אלה הענינים לא ידבר במליצות ריקות כי אם יביא תעצומות וחוק דבריו מן המושכלות וחקירותיו בהם מובנות לכל שכל בריא ומושגות לכל מבקש דעת ואמת אם אינו סכל או לא יחפוץ בתבונה. לא כהרמב"ם אשר כספרו מורה נבוכים רק עם מי אשר עם חכמת הפהולוסופיא

(4) על עקר ביאת המשיח שמנה הרמב"ם מן העקרים אמר שאין זה עקר כי אפשר שיצויר מציאות התורה גם זולת אמונת המשיח, ור' הלל שאמר אין משיח לישראל לא כללותו בכלל כופר אלא אמרו שרית ליה מריה לר"ה וכן על העקר שהעמיד הרמב"ם שהשם אינו נוף אמר שאינו עקר אע"פ שהאמת כן הוא המאמין היותו נוף מצד תפיסתו לשונות הכתובים והמדרשות אין ראוי לקראו מין. כן הביא ובלשון הח דברי הראב"ד בת' תשובה. אבל מצאתי מבורר בס"א פ"ג שכתב מי שיאמין שהשם ית' נוף הנת הוא כופר בעקר שהוא מציאות השם, ואין להתאים זה עם דברי הראב"ד. ואמר עוד שבי שאינו מאמין בכריאת יש מין אלא שחבאו העיון להאמין בכריאת יש מיש כלומר מחומר קדום ואין כונתו להכחיש התורה, אלא שלפי דעתו אין התורה מכריחה להאמין כן או כן אין זה אלא חושא בשונג. כללו של דבר הוא עשה את החקירת חפשיה והרשות נתונה לחקור ולפרש לו דברי התורה לפי דעו ושכלו רק שהיה ההנחה מקוימת משת אמת ותורתו אמת, ואינו כופר משה שבא בתורת אלא מפרש סמ"א פ"א ופ"ב.

(דו"ד היה)

הפחיתות: פיא העיונית עשה חוזה ידבר, ואך להק הקריש ספרו. ואמנם הדרך הזה אשר ברה לו האלכו היה מאד דרוש לזמנו. כי הרבה היו אשר רפו ידיהם מן התורה אשר היה צריך לחוק. והרבה נכשלים בדרך האמונות הצריכים אומץ, כי המסיתים והמדיתים את עם ה' מן האמונה לא נתי ולא שקמו. רבים היו ציודי נפשות אשר בחלקת לשונם רצו למשכסם ברשתם, אף לבעבור זה גם נדרש לו לדבר פעם אחר פעם את משפטי על דעות אחרים ולדבר על יסודות אמונתם. הן ברעיון החדש אשר חדש - בהתנגד אל הרמב"ם - שהאמונה בביאת המשיח אינה מעיקרי הדת מפני שציור מציאתה התורה וולתה, בו רומז שרק לדת אחרים היא עיקר פרמי שוללת לא יצויר מציאתה (פ"א פ"ד). וכן כל פרק שלשה עשר מכוון בבאור נגד השניות והגשמות ונגד עיקר הישמעאלים מן הגזירה האלהית. גם פרק שנים ועשרים (מ"א) המדבר על הנמנעות שאין לאמונה אפשרית בהם כל משכיל הדורש אותו בשום לב ימצא בו כונתו מרומת לבטל עיקרם הראש והראשון, ובמקומות אחרים בספרו ידבר מפורש ושם שכל על דת אחרים כמו בחקרו על ההבדל בין הדת האמתית האלהית ובין המזויפת (מ"א פ"ח), ומדבר משפטים עם המשיבים על תורת משה בויכוחים (מ"ב פ"א). ובמקום אחר משיב על מה שהם אומרים כי הכתוב נביא אקים להם מקרב אחיהם כמך כונתו על נביא שתנתן תורה על ידו כמו שניתנה על ידי משה (מ"ג פ"ט). ואחר מפרקיו (מ"ג פכ"ה) כלו כולל השויות על מענות חכם מחכמיהם. וכן ינדב פרק שלם (מ"א פכ"ד) אם הרשת נתוגה לבחור הדת הנראית לו יותר אמתת, שזה מכוון בלי ספק על המסירים דתם בזמן ההוא. ועתה בהצטרף כל אלה הנקודות אחת אל אחת יעלה לנו החפץ הנרצה לו בחבורו הזה ויתודע לנו כי עיקר הכליתו בו להודיע לעמו האמתיות שבתורה כי הן נוסדות כמושכלות ובקבלה גם יחד. ולהפך גם להראות כי בדתות אחרים יש יסודות אשר עיקרי הדת נכונים עליהם שהם מוכחשים מן המושכלות הראשונות אשר זה אות על הויקף, וידע היהודי את אשר יבחר ויקרב ואת אשר ישמר ממנה פן יפתה לבכו אחריה.

כללות עניני הספר הוא גדר עקרי דת משה וישראל, ועשה חלוקתו לארבעה מאמרים. המאמר הראשון מדבר מן השלשה עקרים בכלל, שהם: מציאות השם, תורה מן השמים, שכר ועונש, אשר לפי דעתו ושיטתו הם הראשים העקריים אשר כל הכופר באחד מהם יצא מכלל הדת. אבל יש שרשים נתיים בהם אשר הם כמוהם וכל הכופר בהם כאלו כפר בעיקר, כמו אחדות השם ושהוא קדמון שהם שרשים יוצאים מעיקר המציאות. הנבואה ושליחות משה שרשים מעיקר תורה מן השמים, ידיעת השם והשגחתו שרשים מעיקר שכר ועונש, והכופר בשרש כופר בעיקר, שאם נכזיב השורש נכזיב העיקר. אמנם יש גם אמונות מחייבות בעלי דת התורה אבל אין המחוייב בהן במעוט עיונו, מפני שמרשם הכתובים לפי דעתו ומצא שאין התורה מכריחה להאמינו כמו בריאת יש מאין וביאת המשיח, בכלל כופר בעיקר. זה הוא היסוד העיקרי למאמר הראשון וכל שאר חקירותיו בו מתבוננת הדתות, מגדר האמונה, ומפלפלו על עיקרי הרמב"ם ועוד אחרות הקרק הגיונים מפליים אשר נילדו לו במשך משאו ומתנו. ואמנם המחבר עצמו נותן דין-וחשבון על כל הכתוב במאמר הזה וכל היוצא ממנו (מ"א פכ"ו). ונראה משם כי בעצם יראשונה חשב כי די כמה שכתב במאמר הראשון למה שכוון לבאר מענין העיקרים והשרשים. ונראים הדברים כי כבר אחר השלימו המאמר הראשון נודע בין החיים ואולי גם נתגשט, על זה יורו דבריו בתחיתת המאמר שאמר לבקשות אוהבי ורעי מן המאמינים ובעלי העינים... הגדלתי והוספתי עוד השלשה מאמרים אחרים הנמשכים לזה. והנה באור ענין המאמר הראשון בחלקיו

בחלקיו נדריו ותנאיו ובל הפרטים אשר יוכל בקרבו הוא מבוקשו באלה מאמריו השלשה. המאמר השני יבאר מושג המציאות ביחס אל השם, והנמשך מזה כאור כל התוארים הגלויים אל ה', בכל מיני התפעלות, מן החפץ והרצון ושאר התוארים הגסים והדקים איך יפורשו. כאופן שדרש עליהם הרמב"ם במורה נבוכים. ומדבר מן המופתים שהביא הרמב"ם על מציאות השם ומסכים עם קצתם וחולק על קצתם, וידבר במציאות המלאכים ומחותם, ודורש וחי'ק' על השרשים המסתעפים מעיקר מציאות השם. וגם במאמר הזה מטפל בדברים אשר רק מעט יש להם חבור וקשור עם ענינו, ולפעמים דורש דרושים אשר אין בהם מעט וריח. המאמר השלישי ידבר בבאר העיקר "תורה מן השמים". ומתחיל חקירתו על שלמות האדם ועל התכלית המיוחדת לו, ומה הן הפעולות המביאות לשלמותו, ממהות הנבואה, ובמה תושג ומה גדרה. ואמנם כל אלה היו לתכלית נתינת התורה, שמין האדם נמצא לתכלית קיום התורה, וכמו כן הנבואה היתה לתכלית הזאת, ומיבין מעצמו שתורה מן השמים הוא עיקר, והנבואה שירש מן העיקר. ואחרי שביאר זאת ידבר מן הדת האלהית עצמה, אם אפשר שתשתנה ואם היא נצחית, ממדרגת הנביאים, ומדרגת משה אדון הנביאים, שאין נביא מגיע למדרגתו ושאר נביא ראוי לחדש דבר פתחה במחלוקת על נבואת משה. ואמנם דעתו כי יאת התורה לא תובן אלא כפשוטה, ואם גם הסכימו כל החכמים שדבריה רמוזים לענינים נכבדים עליונים ושכליים לא הכתישו שאין האמת כפשוטה. התורה שנמצאת היום בדינו לא שנתה פניה מעת שניתנה. עם התורה שבכתב נתן גם פירוש התורה שבעל פה. ואמנם גם פה מספח אל הדברים העיקריים חקירות מפלות להם אבל הן מתנאי העיקר הראשי, הנה בכמה פרקים מאריך בענין מצות השם ותועלתן ומה שיושג על ידן והוראת האופן שבו חייבים לעשותן ושכר המצות בעוה"ב. ומסיים המאמר בחקירה ארוכה בענין יראת אלהים ומהותה ומה ענינה, ואחר כן ידבר באריכות מאהבת השם.

ואולם המאמר הרביעי מתעסק בביאור העיקר השלישי מן העיקרים שהוא "שכר ועונש", ובביאור השרעים וכל הענפים המסתעפים ממנו. ולזה יקדיש חקירה ארוכה על שלשה דברים, והם ידיעת השם, בחירת האדם, וההשגחה. כי זולת אלה אין ענין לשכר ועונש. והנה ישים דבורו ראשונה בענין הידיעה שהיא מוכחת מבח' אמתת מציאותו, שבהעדרה יהיה חסרון בעצמותו. ואף שנפגוש בשני אלה המושגים שני הפכים בנושא אחד - הידיעה והבחירה שהיא טבע האפשר - בכל זאת ראוי להחזיק בשניהם, אחרי שטבע האפשר מושג בחוש וידיעת השם מחויבת מן השכל. ואם גם חסרנו לדעת אפשרית שני ההפכים, הנה ישיבנו לדעת הרמב"ם: כי לא מחשבותי מחשבותיכם, כמו שעצמותו נעלם ממנו כן איכות ידיעתו נעלמה. אל זאת החקירה יחבר חקירתו על אודת הוראת המערכת, אחרי שהיא גם כן מותרת ידיעת השם, אחרי שנשא ונתן בענין הידיעה שב אל ההנחה השנית והיא הבחירה ומתפלסף גם מפלפל בענינה. ויפנה אל אמונת ההשגחה כביאור איכותה ובסתירת דברי האמרוש שאינה מקפת הפרטים, ומביא ראיות ממינים שונים מן ההשגחה הנמצאים בענינים כוללים בטבע הכריאה. מהגלות היבשה, ומציאות הממר, ומהענינים החלקיים והפרטיים במין האדם, ואמנם באלה הראיות ה"נחתן הקבלה, אבל מביא גם ראיות יוצאות מן השכל

(5) דעתו בפנים הדבר לפי לא נתן הפירוש בכתב, כי בכתב אפשר שיפול בו טעם כמו שנפלו ספקות בתורה הכתובה כמו שקרה בשנת ובנסרא. ועוד שאי אפשר שתספיק לכל הזמנים וכו' על כן נתנו לששת דברים כוללים כדי שעל ידם יוצאו הדוכמים בכל דור ודור הדברים המתחדשים וכו' ומסיים וע"כ ראוי שתחית התברכה סמורת ללב החכמים בלבד כי תחכמת פתת אלהים חיה כי ה' יתן חכמת וספיו דעת ותבונה וכו' תורה ה' תמימה בכל דור ודור ולא תחיה חסרה דבר (מ"ג פכ"ג).

השכל. כי כמו שנמצא ההשגחה האלהית הניע לכל מין ומין מבעלי החיים כדי שיושלם המין שלמות האפשרית, כן ראוי שתמצא בכל איש ואיש במין האדם כדי שיושלם האיש באופן שלם. והקרוב אל אלה החקירות ראה לרבר מן הצדק האלהי בהשגחתו, ומשתדל להסיר הלונות בני אדם למה נמצא רשע וטוב לו צדיק ורע לו. ואחרי שלפי דעתו הסיר זאת ההלונה, הוא ממצידיקי רבים מן הנביאים ומן החכמים אשר בכל עת מתרעמים על שתי המדות האלה משובת הרשע ומרעת הצדיק, ומחליט בסוף שתכלית יסורי הצדיקים לטוב והצלחת הרשעים לרע. אל הדרושים האלה יחבר בחבור הניוני חקירותיו על התפלה ותועלתה שזו ענף מפתע מן ההשגחה. אין לתפלה ענין ותועלת דק להתפלל למי אשר כל מיני החסד נשפעים ממנו ואשר חסדו חסד אמתי, ועל כן אין ראוי להתפלל רק להשם שהוא בעל החסד וחסדו חסד נגזר וקיים ואין ראוי להתפלל לוולתו, ומתיר ספיקות האנשים המספקים בתפלה באמנם אם נגזר הטוב אין צורך לתפלה ואם לא נגזר מה תועיל התפלה. ובהמשך אל זה ידבר מענין הברכות שהנביאים והצדיקים והחסידים מברכים את האנשים, וממעלה מצות התפלה על שאר כל המצוות שתועלתה כללית כי היא צרי לכל נגע ולכל מחלה, לא כן שאר המצוות שאין ערכם שיה שכל אחת יש לה סגולה ותועלת מיוחדת. והולך ודורש בענין תפלתו של משה על שלא נענה עליה והאריך בהתרת הספק. ותוכן דבריו מפני שהיה עליו גזר דין שיש עמו שבועה ומכאן המעם למה היה גזר דין של משה גזר דין שיש עמו שבועה עד שלא נתקבלה תפלתו. ואחר שדבר מתועלת התפלה, ידבר גם מן הצורה איזו צורה היותר נאותה למען תבא ממנה התועלת המבוקשת. ולפי טבע הדבר ראה לצרף לחקירה הזאת דבורו מן התוארים אשר יאותו להשתמש בהם בתפלה, ולהפך אשר אין רשאים ליחס אותם להשם בתפלה, ואחרי שהדבר כן תצא מזה התולדה שאין כל אדם רשאי לסדר דברים כרצונו בתפלתו וכל שכן שאין ליחס אליו שום תואר מעצמו. וחזתם פרקיו המדברים מן התפלה בהערה (מ"ד פכ"ד) אשר ענינה: שלא נתמה על החפץ אם האדם יעשה תפלתו כמו שראוי, ובעת הראויה ובאופן הראוי ואף על פי כן לא תקובל, אין זה כי אם מצד שלא הסכים בזה רצון השי"ת. אחר תם דבורו מן ההפלה ראה לדבר דברו בענין התשובה. ומכאן שכל מה שהתשובה מועלת הוא רק מצד החסד האלהי, ויבאר מה בין תשובה שהיא מאהבה ובין תשובה שהיא מיראה. ומה הם דרכי התשובה. ומשתדל בהתרת השאלה המפורסמת: אחרי שנעשית העבירה בפועל מה תועיל התשובה בחרטה והיודוי. איך יעשו את הנעשה בפועל בלתי נעשה. ומחליט דעתו שתועיל התשובה לבעל עבירה שהיא השם העבירה כאילו לא נעשית בפועל וכאילו היא דבר שנעשה במעוות וכבלי דעת. ומסיום חקירתו בענין התשובה בדעה חדשה כי היתה קבלת התשובה הכרחית עם מציאות התורה להניע מין האדם אל התכלית המכוונת ביצירתו. והנה מחבר כל אלה הדרושים השונים הם כמו הקדמה לבאור העיקר השלישי מן השכר והעונש

אחרי הדברים האלה יניע בחקירתו לעצם העיקר השלישי מן השכר והעונש (מ"ד פכ"ט). ומביא כראשונה דעות המעינים מבני אדם בענין השכר והעונש. שיש מהם אשר כופרים הכל שאין שכר ואין עונש לא גופי ולא נפשי, ויש מאמינים בשכר גופי ונפשי. ויש מאמינים בשכר גופי ולא נפשי, ויש מאמינים בשכר נפשי ולא גופי. ונותן מעם לדעת כל אחת מאלה הכהות. ואמנם דעת מי שיאמין שיש שכר גופי בעולם הזה ושכר רוחני בעולם הבא היא דעת תורתנו הקדושה. ומביא דעות חכמי ישראל באיכות השכר הרוחני בעולם הבא. שיש אומרים שאף שיש שכר לצדיקים גם בעולם הזה עיקר השכר הוא רוחני לנפש בלבד בעולם הבא אחר המות מיד, והם אומרים

שיש

(ד"ד ח"ה)

שיש גם נשמי לימיה המשיח והרות המתים. וזה היא דעת הרמב"ם ולזה הסכים גם דעתו. ויש אשר אומרים כי בעולם הבא ישולם לצדיקים שכר נשמי ורוחני וזה יהיה אחר תחיית המתים, שאז יתקיימו הנוף והנפש יחד. והיא סותר הדעה הזאת משרשה בשני פרקים וכמעט לדעתו היא נומה למינות (פ"ל בסופו): ובוזה יקשר החקירה על השאלה למה יצמערו גם הצדיקים כבא עתם. אחרי כן יבאר איך יצויר הגעה השכר והעונש בין לדעת הרמב"ם אשר היא גם דעתו ובין לדעת החילקים עליהם. ומה היא מהות השכר והעונש לנפש בעולם הבא, וידבר מענין הניהנם. שהשכר והעונש מתחלפים לפי חלוף מדרגת המעשה הטוב ומעשה הרע. האמונה בתחיית המתים מתייבת מן הקבלה אבל לא מן השכל. והולך ודורש איך (לפי הקבלה) יהיה דרך התחיה. אם המתים אחרי שיחיו ישתמשו בכל הרגשותיהם החושיות ואחר כן ימותו כמנהג העולם. ואם התהיה כוללת לכל העולם או לכלל האומה או לקצתם, ואז הוא ירחיב הדבור בשלשה פרקים ארוכים על דבר הספק אם השכר והעונש הם נצחיים או זמניים, ומגלה דעתו בענין הזה שמן הרין ולפי סברת השכל ראוי שיהיה השכר זמני אלא מצד החסד האלהי ישלם שכר טוב לעושי רצונו שכר נצחי ובלתי בעל תכלית כמו שהוא יתברך נצחי ובלתי בעל תכלית. אמנם בעונש אינו כן. שלפי סברתו ראוי שיהיה העונש נצחי מן הרין, אבל מחסר האלהי הוא זמני. עתה בסיום השערותיו וחקירותיו בפנה הזאת משתדל להתיר הספק ולענות על השאלה למה לא נזכר בתורה היעוד הרוחני? ולמה תזכיר היעודים הגשמיים שאינם עיקר השכר? ואחרי שהביא דעות וזלתי כתב בהיתר אלה השאלות תשובותיו בשני דרכים; בדרך הראשון אומר שהיעודים הכתובים בתורה כלם כוללים לכלל האומה והיעודים לפריטים הם באמת רוחניים. ואמנם בדרך השני יבאר שמצד העיון מוכרח מכללות התורה השארות הנפשיות אחרי המות. אחרי כלותו העיון בעיקר שכר ועונש ידבר דברו על האמונה בביאת המשיח. ותחלה מביא דברי הרבה מן המפרשים שפירשו הכתובים אשר לפי הנראה מורים על המשיח באופן אחר, ולפי פירושיהם אין אלה הכתובים מדברים מן המשיח. אבל האמינו בביאת המשיח מצד הקבלה והוא לא יחשוב זה לכפירה כי אם היא טעות בעיון. אך הוא לעצמו סובר שאם אין מן הכתובים הכרח אין מהקבלה לבדה הכרח. ומאריך להוכיח דעתו מצד העיון השכלי. ואמר שהקבלה מוצאה מן הנביאים יזה אות על אמתה, שידיעת הנביא את הדברים היא ידיעה אמיתית ואין אפשר לה שתכזב בשום פנים להיותה מושפעת מהשג יתברך, וזה אות הברית שכרת ה' עמנו על ביאת הגואל על יד הנביא, ואחרי כן יבאר מושג "ברית" מה הוא. ומסיים המאמר והספר בדרוש מוסרי ארוך לחוק ידים רפות מצרות הגלות ולאמץ רוח המאמינים כבטחון ובתקוה ותוחלת לישועת ה', שהתקוה והתוחלת הן דבר הכרחי למאמץ. ומתוך כך יבאר כל מיני התקוה ותועלותיה, שלא נתיאש בצרה אך נבטח באת הברית אשר בינינו ובין אלהינו, אף שהאומות אומרים שאנחנו באפס תקוה. ואם ישאל השואל הלא התקוה והתוחלת יפרידו המחשבה ויחליאו גם את הנפש, על זה ישיב אמרום לשואל כי אין זה כי אם בתקוה מסופקת-יאש תבא אם לא תבא, אבל לא כן הוא בתקוה שיש עמה בטחון היא אינה מסודרת רק תשמח את הלב ותחזק את הנפש, וחותם את הספר בחקירה-על התרעומת אשר נמצאנה בכתובים על אורך הגלות, ובביאור הטוב הנמור אשר לא ישתנה ולא יקבל חסרון ולא תוספת והוא הרוחני שאין דבר קיים אלא הרבר הרוחני ועשה סוף תחימת הספר - מאמר השלום.

והנה 'הסתואר הזה מענין ספר העיקרים לא נועד להשיב בקצרה כל פרטי המחקרים הכתובים בספר כי הם המון רב והזכרת כל פרט ופרט בלתי נדרש לכונה

זה החבור, אבל מקוץ הענינים השרשים אשר באורם מטרת המחבר, ואמנם בשום עין בוחנת עליהם כבר נלמד לדעת כי לא היה רצון המחבר בספרו על עקרי דת משה וישראל ליסר את דת התורה על מיסדי הפהילוסופיא ולהעצימה בכח ראיות מחכמת היוונים, כי ידע מאד שהתורה והחכמה נושאים חלוקים, והידועה הזאת מורשה היא לו מבית רבו רבי חסדאי קרשקש (הקרמת אור ה'), וכן אמר מפירוש בפתחת הספר שלא יושגו הדעות האלהיות מהשכל האנושי כי אם בהישרה אלהית שהיא התורה, ובאמת עקרי רעיוניו לקוחים מדעות התורה והקבלה – לפי הבנתו בתורה ובדברי חכמים וחדותם – אשר לרוב עשה אותם מתאימים עם העיון השכלי ועל כל פנים לא יכזבו ממנו. ועתה מונח בטבע הדבר כי להשיג מטרתו על הדרך הזה הוכרח לרוב לדרוש הכתובים על פי דרכו וכן גם דברי התלמוד והמדרשים, להראות כי רעיוניו ועיוניו מונחים בדבריהם ומרוחם הם נאצלים, עד שבדברים ספרקיו ירמה בעינינו כאילו הם דרושים אשר דרש אותם לפני העם. בדרשו את הכתובים ואת דברי החכמים הקדמונים משתדל בכל עו לבלתי צאת משורת הפשוט חוצה. וגם הצליח לרוב לעשות דרושיו נעימים ומושכלים ומושכים את הלב לפי מעם בני הזמן שהוא בספרד. אבל בזרבה פירושו נכנס בפרצה דחוקה אשר פשיטם של הדברים איננו טובלים. ובפרט ברמזיו ברצותו למצוא דעותיו רמוזות בדברי התורה או בדברי חכמינו הקדמונים. וזה הדבר מוכן מאילו כי שעשועי דברים כאלה לא ימצאו את חן המבין הדורש אמת. ועוד גדולה מואת לא ימאס זה החוקר הפהילוסופי לפרש דברי תורה ודת על פי יסודי בעלי הקבלה, או לפרש דברי מקובלים על פי מחקרי עיוניו. אף שלפי הנראה מדבריו במקום אחר (מ"ב ס"פ כ"ח) לא היה מבעליה ולא היה חפצו בה והרחיק העסק עמה, ודבר כנגד האנשים אשר ראה שמשתבשים בה וקוראים בספר הזוהר ובזולתו מספרי הקבלה מוולת קבלה אלא מסברת עצמם, אבל אין אדם ראוי להשתמש בשום דבר מדברי קבלה מסברת עצמו. ומוסיף לאמר: וכלל אומר לך השמר לך ושמוד את נפשך מאד פן תגש אחריהם ותלכך במצורתם כי הם עוובים ארחות יושר ללכת בדרכי חשך כי לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו המתעסקים בקבלה מדעת עצמם בזולת קבלה מפי חכם מקובל. וגם משתדל להמתיק כמה דברים מקדמוניו שהם באמת מתמיהים אשר האמונה בהם דומה כאמ נה מפלה. כמו בדברו מאפשריה תועלת הסגולות הנזכרות בתלמוד (שבת ס"ג), אף שלפי השכל אין בין המעשה שהוא הסכה ובין התועלת שהמשך ממנה שהיא המסוכב שום חבור וקשור. וכן דעתו נוטה להאמין בהתועלת הנמשכת מתיבות הנזכרות בפי חכמי הקבלה וזולתם אשר כונתו בלי ספק על הקמעין של המקובלים (מ"ד פ"א), אבל הדבר גלוי לעין, כי רצה המחבר לעשות ספר שוה לכל נפש ולהפיק דעת כל הנשיות הדתיות בזמנו להנצל מן התרעומות ומן התלונות, בעלי המחקר יכלו לאמר הנה הוא כאחד ממנו

והתלמודיים

(6) אעיר פה על הדרושים במ"ד שכתב שהרמז על היות ג' העקרים שמנה יסוד ושרש לאמונה, הוא מה שיסרו אנשי כנסת הגדולה במוסף של ר"ה ג' ברכות סלכות זכרונות שפורתם כנגד ג' העקרים הללו, ועל רמזו בפ' בראשית שמתחלה עד אלה תולדות השמים רובו על העקר הראשון סמציאות השם ומשם עד ותאדם ידע רוסו על עקר ה' תורה מן השמים ומשם עד ז"ל ספר ונו' על העקר ה' שבר ועונש. ע"ש פ"א. (7) ע"י מ"ב פ"א מה שפי' מאמרם אמרה שבת לפני הקב"ה לכל נתת בן זנו וכי' ע"ש דעת המקובלים שקראו הספירה ח' שבת והיא נתייעסה לפני הקב"ה למה שבת בת ההשתלשלות ע"ש ועי' בסערכת האלהות פ"ג. ושם פכ"ה מספר שימת חכמי הקבלה שקראו את השי"ת אין סוף. ע"ש תורתו. ובמ"ד פ"ד סביא ראה לדרוש מן הזוהר פ' ויקהל ובמים שם וזה סוד הכלבוש הנזכר בדברי חכמי הקבלה ולא אוכל לפרש יותר נמצוני למדין מוח כי למד בקבלה ודבריו טראין כי לא הכתיש סציאותה ואף כי הזוהר סמנה בלתי אם מפי מקובל חכם מ"ם לפי דעתו נמצאת חכמה כזאת מקובלת ונרולה מו סציאנו שבמ"ד פכ"ה סברב סודות חכמים בענין הנגלות וסבאר טראין יצא להם זת להאמין בגלגול וסותר דבריהם בהשכל ודעת ואע"כ מסיים: וחשם יודע

והתלמודיים הנסים גם הם לא היה להם פתחון פה: להת בו דופי, אכן גם המקובלים יכלו לאמר לו: אחינו אתה.

חכמת הרפואה היתה אומנותו ובקצת מקומות בספרו נראה כי היה בקי בחכמה הזאת. אם עמד גם על משמרת הרבנות בעדתו על זה אין רמז מאומה. אבל בכלל ספרו יודע לנו כי היה כחיו רב בידיעת כל ספרי התורה שבעל פה, והיתה בקיאותו בתלמוד רחבה מאד, וגם בעיונו בו היה משהלך למישרים בדרכי רבו רבי חסדאי. חרושי הלכה אין לנו ממנו, כי בימיו כבר עבר חלף לו זמן החרושים, יען כי בעתות ההן היו נדרשים ענינים אחרים לעניות בהם למען החזיק את הדת והאמונה. ובהיות כי לפי הנראה לא היה מתופשי ישיבה להרביץ התלמוד לתלמידים, לא היה לו גם סבה לעסוק בדברי פלפולים אבל ממקומות בספרו ניכל לשפוט כי עמוק עמוק השכיל בדברים הקרובים להלכה וירד-בעיוניו עד ההום כינתם⁽⁸⁾. המאורות הגדולים אשר האירו לפניו על דרך חקירתו היו הרמב"ם ורבו רבי חסדאי. אף כי ספרו העיקרים בכלל כל יעידתו היא-לסתור שיטת הרמב"ם בענין העיקרים, בכל זאת בפרטי הדברים היה הרמב"ם מנהיגו ולרוב נמשך אחרי מחקריו, ובמקומות שונים משתדל להשיב על התפיסות אשר תפסוהו אחרים ולהצדיק דעותיו. וכל זה לא מטשוא פנים. לפרסום גדולתו בעולם כי אם מהכרתו את אמתה תורותיו. ועל כן בטקום אשר לפי דעתו והכרתו-לא יכול להסכים עם דעותיו גם לא הכיר פנים במשפט. את הרמב"ם מזכיר כמעט בכל דף ודף. ואת רבו רבי חסדאי אינו מזכיר בשם רק שלוש פעמים בכל הספר. אבל הבוחן ובורק בשום לב בספרו ימצא כי לא מעט עיונים וחקירות בו אשר תוצאותם מספר אור ה' של רבו. אם נשפוט מאחרית דבר על ראשיתו נאמר כי זה הדרך אשר ברה לו בספרו לכלתו תת סבה לתרעומות ולמענות לאחת מכל הנמיות והכנות בזמנו רק להשלים עם כלם הוא היה גם למוזר לו כל הימים עד הירוות האחרונים. כי על כן נתקבל הספר בסבר פנים יפות מן הכל. בדורות הראשונים אחריו כשה מן המחברים אחריו השתמשו בן והביאורו בספריהם. ואהרי המצאת הדפוס בשנת מאתים לאלף הששי היה הוא מן הספרים העכרים הראשונים אשר יצאו לאור ברפום. הוצאתו הראשונה בשונצין היתה בשנת רמ"ו לאלף הששי, אך שתי שנים אחריו שהתלמוד יצא לאור בראשונה, וסוזה כבר נראה מה מאד חביב, היה זה הספר בעיני הלומדים, שנדרפס עוד קידם לספר מורה נבוכים. ובמשך חמשים שנה נדרפס שבע פעמים. הספר היה נכבד מאד בעיני חכמי העמים. וכמה מהם תרגמוהו כלשונות אחרות ובדורותינו האחרונים נעתק גם ללשון אשכנזי⁽⁹⁾. כל זה איות נאמן כי הספר היה רצוי לרוב אחיו והיה אהוב ונחמד לכל הדורשים בו. אכן בכל זאת לא יכלה שימתו לכבוש שיטת הרמב"ם, ושלשה עשר העיקרים אשר העמיד הרמב"ם היו לחק והם עד היום הזה מרה ליהודים בכל ספרי

הדת

(8) מוכן מעצמו שאין לנו המשפט על דרכו בס' החלכה אחרי שאין לנו ממנו דבר בעניני הלכה אבל בקצת מקומות בספר נראה שנתע בה נגיעה קצתיה כמו במ"ג פי"ד בדברו מענין הלאווין דבל תסיף ובל הנדע ובפס"ז בענין המצות שכתוב בהן חקת עולם וכדומה מן הלשונות. וכן בפס"ג בבאור מאמרים אשילו אומרים לך על יסין שהיא שמאל, בכל אלה ספרה בדרך ישרה מאד שכל מה שכתב בס' הדברים היא ע"פ חקי התנין לא כדרך רוב בעלי החרושים. ונראה בעיני שהתלמודיים חמשכילים ראו בזה צורך חסון. כי חיו תלמידים חסתי-הרים גם על תקדמונים שאין דבריהם לפי מרת התנין, על כן אחוו כלפניהם דרכי התנין, כן ראינו כבר בדרכו של המאיר וכו' הלך גם הרלב"ג בפירושו החלכותיים ולפעמים גם דתשכ"ג ור' זרחיה תלוי חשני עי' לגיל פי"ו, וזה היתה סגנונו של סה"י בן חביב ועוד נדבר מזה. ואפשר כי מה שחשבו הם לשובה היה להם, לרעה כי לא וכו' חרושיהם להתקיים שבלים משלפלים האחרונים לא מצאו בהם חפץ.

(9) התקמקה ללשון אשכנזי הוכנה ע"י הרב ו' שלעזנינער ומשנתו החכם מורה ללשונות לרודניו שלעזנינער והקדימו לספר מבו יקר מאד והערות בספר חסר, ובקצת מקומות השתמשי בדבריהם (רי"ד ת"ח)

הדת והמוסר ועלו בסדור הפלתם ובכמה פיוטים וגם קצה מהמק בלים דניתוח ליסור אמונות ישראל .

פרק עשרים

דורות האחרונים בספרד ופורטוגאל .

להגדיל החכמות ולהאדיר המדעים לא ישוו מאה שנות עוני מלאות עצב ויגון והלאות לעשר שנות מנוחה ושלוש . כן יורנו הנסיון בכל עם ועם ובהולדותיהם . אמנם עם היהודים הוא נפלא בזה מכל גויי הארץ , הוא עם קשה ערף בכל עניניו ובכל משפטיו . והוא גם קשה ערף לגמת פגעי העולם אשר נפגשו בו על דרך חייו . מאת השנים האחרונות לשבתם בארץ הדמים הזאת עדים נאמנים הן על זאת . כבר ראינו לפני זה כי בחמשים שנים הראשונות אחר גזירת קנ"א , היו רבים הקרי לב בארץ , חכמים ונבונים ויודעים את התורה לכל צדדיה תלמודיים וחוקרים ובעלי חכמת הקבלה , מספר נכבד מהם הזכרנו בשמה , ועוד רבים אשר לא הזכרנו . מי יוכל לשער כמה היו החכרים אשר אסף רבי חסדאי אליו ברצותו לחבר ספר „גר מצוה" אשר יהיה כולל כל התורה שבעל פה ביתרון שלמות מאשר עשה הרמב"ם בחבור משנה תורה . ברור הדבר כי מלאכה כזאת לא במעט עוזרים תיעשה . על העיר מאלאקה אשר לא היתה מהקהלות המפורסמות יאמר הרשב"ץ כי אחר הגזירות היו אנשי המחוז חכמים משכילים רבי התורה (ח"ב סי' נ"ב) . ומי יאמר לנו כי המחוז ההוא היה יחיד בספרד . ובחמשים שנים האחרונות הגדיל למוד התלמוד עוד יותר . ואחד מן הרבנים אשר היה סגולי ספרד האחרונים סיפר לנו על מצב חכמת התלמיד בספרד בזמן האחרון . ואמר : כי סימי קדם לא היתה ספרד מלאה מישיבות ותלמידים כמו שהיתה בעת הגירוש (ר' יוסף יעב"ץ בס' אור החיים בפתחה) . שהיו רבים מן התלמידים שהיו לומדים כמה שנים בישיבות הרבנים הגדולים ומחדדים שכלם כחרב חדה . ואחרי כן היו לומדים חכמות חיצוניות , ויש מהם שהיו תופשים תורה לאומנותם אבל לא שתו לבם רק לפלפל לבד להודיע גבורתם , או לומדים להתגדל ולהתפאר בפני עמי הארץ (שם) . ועל כן אין נכון לנו לתת בדור הזה דופי מצד הוזה לאמר כי היו כלם מקמני ארץ (גרעץ ח"ח צד 224) . הן אמנם כי אין בידינו לשער ערך גדולתם אחרי אשר בצוק העתים אבדו פעולותיהם בחכמת התורה ואין לנו מהם ספרים . אבל מאשר לא ראינו ספריהם אין ראיה על חסרון חכמתם . מי זה ערב לבו לאמר על כמה גאינו בכל אשר אין מהם אף פירוש אחד או תשובה אחת ולא ראינו בעינינו חכמת מה להם כי על כן היו ננסים בחכמת התורה ? וכן היה בכל דור ודור בספרד ובשאר ארצות , כי היו רבנים אשר נחשבו בזמנם למאורי ישראל ויחירי הדור ולא היו מחברי ספרים . וכבר אמרנו כי רבני הישיבה אך עסקו בפלפולים לחדד התלמידים , אבל זמן ספרי החדושים כבר הלך לו , ולא יפלא כי לא נמצאו זמן ההוא ספרים בין ספרי חדושים בין ספרי פסקים בין ספרי פירושים בכל המינים האלה היה להם די והותר .

רק מתי מעט מן החכמים בדור הזה אשר הגיעו אלינו מהם ספרים בכל פנות חכמות ישראל . בחכמת התלמיד ובחכמת המחקר ובחכמת הקבלה . המקובלים לא עשו הקבלה אומנותם כי אם היו גם תלמודיים ומהם תיפשי ישיבה . אחד מאלה היה הרב רבי ש"ש ט"ו בן ש"ש ט"ו ב . חבר ספר אמונות אשר יסודו בקבלה (נרפס בפירארה שי"ו) , הוא חי בסוף המאה השנית (מת שנת ק"ץ) יותר ממה שהראה בו חכמתו בקבלה הראה כחו בפה בחרפות ונאצות . את הרמב"ם ואת כל ההולכים בדרכיו הוא

(ד"ר ח"ה)